Immanuel Wallerstein: Historie kapitalismu, globální nerovnosti a světová revoluce

Přehledový esej k úmrtí předního historického sociologa

Karel Černý

Katedra sociologie, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy

Celoživotní výzkumný projekt Immanuela Maurice Wallersteina (1930–2019), jednoho z nejvýraznějších amerických historiků a sociologů dvacátého století, se nedávno uzavřel.¹ Vzhledem k omezené recepci Wallersteinova rozsáhlého díla v českém akademickém prostředí se v této přehledové studii pokouším jeho hlavní pilíře srozumitelně připomenout a kriticky zhodnotit. Svým světosystémovým paradigmatem totiž Wallerstein ovlivnil také generace badatelů dalších oborů, především ekonomy, sociální a politické geografy, afrikanisty či teoretiky globalizace a mezinárodních vztahů.² Z celku jeho bohatého díla zde kriticky představím dvě klíčová témata reprezentující vrcholnou a pozdní fázi jeho bádání. Zaprvé je to historický vznik a fungování kapitalistického světového systému, tendujícího k akumulaci kapitálu a prohlubování globálních nerovností mezi centrem a periferií. V této souvislosti se v článku kriticky diskutují dva podle Wallersteina klíčové mechanismy divergence: Kondratěvovy dlouhé vlny hospodářského vývoje, založené na periodicky se objevujících trsech inovací, jež vznikají v jádru; a nerovná směna mezi jádrem a periferií, primárně založená na rozdílných mzdových hladinách vzájemně obchodujících zemí. V tomto bodě kritický aspekt studie zdůrazní především nejednoznačnost empirické evidence, jež má podle Wallersteina dokládat trend prohlubování globálních nerovností, ale také samotnou existenci nějak homogenní periferie a semiperiferie. Tato kritika je stěžejní, protože zpochybňuje samotné základy Wallersteinova teoretického modelu, který se zde rozchází s empirickou realitou. Kromě toho u tematiky struktury a dynamiky globálních nerovností studie předestře alternativní teoretické výklady divergentních mechanismů, které ale eklekticky píšícího Wallersteina spíše

¹ Rád bych poděkoval oběma anonymním oponentům za konstruktivní zpětnou vazbu.

² Viz HOLUBEC, Stanislav: *Sociologie světových systémů: Hegemonie, centra, periferie*. Praha, Sociologické nakladatelství 2009.

komplementárně doplňují, než vyvracejí. Zadruhé se studie zaměří na pozdní fázi jeho díla, kdy se Wallerstein více zabýval mechanismy legitimizace globálních nerovností, jež zaručují dominanci jádra nad periferií. V tomto kontextu se zde diskutuje především Wallersteinův koncept hegemonie, a to ze saidovských a gramsciovských pozic.

Immanuel Wallerstein pocházel z prostředí levicově orientovaných polských židovských imigrantů v New Yorku a již v diplomové práci na Kolumbijské univerzitě, v níž se věnoval mccarthismu, se projevila jeho sociální kritičnost, které se pak držel po zbytek života.³ V disertaci se zaměřil na problémy postkoloniální Afriky v kontextu teorií závislosti a stal se předním americkým afrikanistou (roku 1973 dokonce prezidentem Asociace pro africká studia – *African Studies Association*). Poté opět zdánlivě změnil téma, když přešel na pole historiografie a zaměřil se na rozbor vzniku a dynamiky kapitalismu. Z hlediska historické sociologie je klíčové právě jeho čtyřdílné monumentální dílo *The Modern World-System*, jež mapuje vznik evropského kapitalismu v 16. století a poté jeho světovou expanzi až do konce první světové války, přičemž si všímá i jeho negativních důsledků.⁴ Detailní příběh zrodu, expanze a současné krize kapitalistického světosystému však zůstal nedokončený, autor již nestihl zpracovat slibovaný závěrečný pátý díl.⁵

Paralelně s kritickým psaním byl Wallerstein také angažovaným intelektuálem, levicovým aktivistou a akademickým činovníkem. Celoživotně tak polemizoval se svými pravicověji orientovanými výraznými spolužáky z Kolumbijské univerzity, jako byl Samuel Huntington, Zbigniew Brzezinski nebo Henry Kissinger, kteří též vystupovali ve dvojediné roli akademiků a veřejných intelektuálů, zapojených do univerzitní, či dokonce federální politiky.⁶ Jestliže v šedesátých letech minulého století podporoval studentské hnutí, což vyústilo ve spor s ostatními kolegy a v dočasný kanadský exil, od devadesátých let jako uznávaný teoretik a intelektuální celebrita podporoval antiglobalizační hnutí usilující o demokratičtější, více rovnostářskou a vůči přírodě citlivější společnost. Zdůrazňoval, že pouze aktivita utlačovaných celého světa rozhodne, zda bude současný světový

³ Viz TÝŽ: Immanuel Maurice Wallerstein (1930–2019). In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 55, č. 5 (2019), s. 661–663.

⁴ WALLERSTEIN, Immanuel: *The Modern World-System*, sv. 1–4. New York – Berkeley, Academic Press – University of California Press 1974, 1980, 1989 a 2011; srv. HOLUBEC, Stanislav: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina: Čtyřicet let vývoje jednoho paradigmatu a jeho reflexe. In: *Český časopis historický*, roč. 115, č. 2 (2017), s. 440–479, zde s. 442–444.

⁵ Viz HOLUBEC, S.: Immanuel Maurice Wallerstein (1930–2019).

⁶ TÝŽ: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 442.

systém nahrazen něčím lepším, nebo naopak ještě horším.⁷ Revoluční potenciál přitom spatřoval v globálním sociálním hnutí. Hovořil tehdy optimisticky o „duchu Porto Alegre“ (kde se konalo zakládající světové sociální fórum) stojícím proti podobě globalizace prosazované „duchem Davosu“.⁸ Avšak – jak píše Stanislav Holubec – možnost revoluční cestou prosadit alternativní verzi globalizace byla spíše chimérou, ježto je obtížné zformovat jednotnou revoluční koalici, dvojnásob na globální úrovni: „Na jedné straně máme frustrované široké vrstvy v centru i na periférii, které sice chtějí, aby se bohatí dělili o své zisky, ale zároveň se vyznačují rasismem, nacionalismem, náboženským fanatismem, nechápou problémy ekologie nebo menšin a inklinují k populistům. Na druhé straně stojí intelektuálové, hájící feminismus, antirasismus, udržitelný rozvoj a práva menšin. Politické poselství světosystémového přístupu usilující o demokracii, sociální spravedlnost a sjednocování světa je pro první skupinu příliš abstraktní a kosmopolitní. Pro druhou skupinu je zase učením bílých heterosexuálních mužů.“⁹

Wallerstein také nikdy neustával v kritice americké zahraniční politiky, například války ve Vietnamu nebo takzvané války proti terorismu, či v ohlašování kolapsu světového kapitalistického systému, k němuž podle něj dojde kolem roku 2050. Podle Holubce není náhodou, že jeho teorie získala velkou popularitu v Rusku či Íránu, jelikož ve své zvulgarizované podobě říká, že zbytku světa Západ vždy škodil a škodí.¹⁰ Na druhou stranu byl podle mého názoru Wallerstein kromě rebela vždy také součástí akademického a intelektuálního establishmentu, když postupně vedl elitní pracoviště na několika předních amerických univerzitách a v letech 1994 až 1998 předsedal Mezinárodní sociologické asociaci (*International Sociological Association*). Jeho teorie a jím inspirované světosystémové paradigma se tak již během jeho života dostaly do učebnic, etablovaly se ve specializovaných vědeckých časopisech a staly se součástí akademického hlavního proudu.

Podle Stanislava Holubce, našeho předního znalce Wallersteinova díla, se jedná o „nejvýznamnější pokus o vytvoření ucelené teorie vzniku a fungování kapitalismu podniknutý ve 20. století“.¹¹ Nicméně v české historiografii a sociologii byl západní (neo)marxismus, jež Wallerstein představoval, ignorován před rokem 1989 i dlouho po něm. Lze pouze spekulovat o tom, zda nezájem o světosystémové paradigma byl v Československu oproti jiným východoevropským

⁷ Viz TÝŽ: Immanuel Maurice Wallerstein (1930–2019).

⁸ Viz WALLERSTEIN, Immanuel: *Úpadek americké moci: USA v chaotickém světě*. Praha, Sociologické nakladatelství 2005.

⁹ HOLUBEC, S.: Immanuel Maurice Wallerstein (1930–2019), s. 662.

¹⁰ Tamtéž, s. 663.

¹¹ TÝŽ: *Sociologie světových systémů*, s. 16.

Immanuel Wallerstein (1930–2019)

(repro potenciasmedias.com)

zemím, kde se setkal s rozsáhlou recepcí, způsoben tím, že země nebyla tak hospodářsky zaostalá, a tudíž se teorie vysvětlující zaostávání periferie za centrem nejevila jako potřebná. Anebo zda šlo o důsledek neochoty vidět české dějiny v širším regionálním a globálním kontextu, případně o následek absence kontaktů českých vědců v zahraničí a normalizačních čistek ve společenských vědách. Pozdní a okrajová recepcce Wallersteinova díla po roce 1989 v celé střední a východní Evropě pak zřejmě souvisí s celospolečenskou dominancí neolibérálního paradigmatu během devadesátých let.¹² Do češtiny tak z něj byl přeložen jen nereprezentativní, tematicky okrajový, spíše aktivistický a esejisticky laděný fragment.¹³

Myšlenky Immanuela Wallersteina a světosystémového paradigmatu u nás přesto podle mého názoru popularizoval – jakkoliv nijak systematicky – sociolog Oleg Suša.¹⁴ Ten jeho dílo čte především jako teoretika a historika globalizace a s dalšími podobně orientovanými autory ho též konfrontuje. Také sociolog Jan Keller se o vybrané klíčové myšlenky Wallersteinova paradigmatu více či méně volně opírá ve své kritice neudržitelného ekonomického růstu, globálních

¹² Viz TÝŽ: *Moderní světový systém Immanuela Wallersteina*, s. 473–474.

¹³ WALLERSTEIN, Immanuel: *Kam směřují sociální vědy: Zpráva Gulbenkianovy komise*. Praha, Sociologické nakladatelství 1998; TÝŽ: *Úpadek americké moci: USA v chaotickém světě*. Praha, Sociologické nakladatelství 2005; TÝŽ: *Utopistika: Historické rozhodování ve 21. století*. Praha, Intu 2006; TÝŽ: *Evropský univerzalizmus: Rétorika moci*. Praha, Sociologické nakladatelství 2008.

¹⁴ SUŠA, Oleg: *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti*. Praha, Filosofia 2010, s. 56–64.

nerovností či teorií modernizace.¹⁵ Kupříkladu má blízko k soudobým inovacím paradigmatu jdoucím za Wallersteina a hovořícím o nerovnoměrném ničení přírody a konceptu nerovné ekologické směny. Nesouhlasí tak s populární tezí německého sociologa Ulricha Becka¹⁶ o tom, že k degradaci životního prostředí dochází celoplanetárně rovnoměrně, a upozorňuje, že nejohroženější jsou semi-periferní oblasti, kde je již na rozdíl od periferie dost průmyslu a infrastruktury k masivní exploataci přírody, ale na rozdíl od zemí jádra nižší schopnost států i ochota místních elit životní prostředí chránit – často s poukazem na to, že ekonomický progres má mít v modernizujících se zemích přednost před ochranou přírody.¹⁷ Tato ekologická zátěž semiperiferie i periferie je pak i v Kellerově pojetí umocněna tím, že sem rozvinuté země s vyšší mírou spotřeby zdrojů dokáží přemísťovat „špinavé výroby“, čímž externalizují své environmentální náklady do méně rozvinutých oblastí světa a zvyšují tak jejich ekologické poškození, zatímco finální produkty těchto výrob jsou nadále konzumovány v jádrových zemích.¹⁸ Ovšem jediný skutečně systematický a dosud nepřekonaný pokus o reflexi Wallersteinova díla – a z něj vzniklého paradigmatu – v české sociologii podnikl Stanislav Holubec.¹⁹

Koncept světového systému se nicméně zřejmě nejvíce etabloval mezi českými sociálními a politickými geografi, diskutujícími v globálním kontextu jeho klíčové pojmy, jako centrum a periferie či nerovná směna.²⁰ Výraznou reflexi a kritiku základních teoretických stavebních kamenů paradigmatu – teorií jádra a periferie, teorie závislosti, teorie nerovné směny či teorie výrobních a ziskových cyklů – pak

¹⁵ KELLER, Jan: *Až na dno blahobytu*. Brno, Hnutí duha 1993; TÝŽ: *Teorie modernizace*. Praha, Sociologické nakladatelství 2007.

¹⁶ BECK, Ulrich: *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně*. Praha, Sociologické nakladatelství 2004.

¹⁷ Srv. BERGSEN, Albert – BARTLEY, Tim: World-System and Ecosystem. In: HALL, Thomas D. (ed.): *A World-System Reader: New Perspectives on Gerner, Urbanism Cultures, Indigenous Peoples, and Ecology*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2000, s. 301–320, zde s. 308.

¹⁸ Srv. CLAUSEN, Rebecca – LONGO, Stefano: Forests, food and freshwater: A review of world-systems research and environmental impact. In: BABONES, Salvatore – CHASE-DUNN, Christopher (eds.): *Routledge Handbook of World-Systems Analysis*. New York – London, Routledge 2012, s. 419–435.

¹⁹ HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*; TÝŽ: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina.

²⁰ Srv. JEHLÍČKA, Petr – TOMEŠ, Jiří – DANĚK, Petr: *Stát, prostor, politika: Vybrané otázky politické geografie*. Praha, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy 2000.

systematicky zpracoval sociální geograf Jiří Blažek.²¹ Jako životaschopný badatelský projekt se na poli územní diferenciacie na jádrové a periferní oblasti ukázal být i výzkum takzvané vnitřní periferie České republiky, jakkoliv i zde představuje Wallerstein a jím vytvořené paradigma jen jednu z mnoha přiznaných²² či nepřiznaných²³ inspirací. Nepřehlédnutelnou ekonomkou pracující s konceptem závislosti a periferizace České republiky po roce 1989, dané napojením na německé hospodářství, je Ilona Švihlíková.²⁴ Ekonom Jan Sirůček se zase s Wallersteinem potkává v důrazu, jaký připisuje dlouhým cyklům vývoje kapitalistické světové ekonomiky.²⁵ Podobně třeba Pavel Barša s Andreou Baršovou teoretické přístupy inspirované světosystémovým paradigmatem reflektovali v kontextu kritické debaty jednotlivých teorií migrace.²⁶ Charakteristická pro recepci Wallersteinova díla a z něj vzešlého paradigmatu je však u nás stejně jako v zahraničí skutečnost, že se posouvá od historie globálního kapitalismu k ekonomické sociologii globalizace, a tím se z hledáčku historiků přesouvá do hledáčku sociologů,²⁷ v našem případě pak především sociálních a politických geografů.

Vznik a expanze kapitalistického systému: dlouhá historie globalizace

Za základní jednotku dějin považuje Wallerstein společenské systémy, chápané ovšem spíše na způsob sítí mezilidských interakcí. V dějinách přitom odhaluje *cyklus*, v němž se minisystémy (minimální dělba práce v podobě tlup a kmenů) v důsledku intenzivnějšího zemědělství a zárodků státnosti transformují do vnitřně propojených světových ekonomik (kupříkladu Mezopotámie, Řeky kolonizovaného Středomoří), jež poté bývají politicky integrovány do světových říší (Babylonská

²¹ BLAŽEK, Jiří: *Teorie regionálního rozvoje: Nástin, kritika, klasifikace*. Praha, Karolinum 2011 (2., rozšířené vydání), s. 94–153.

²² Viz MUSIL, Jiří – MÜLLER, Jan: Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 44, č. 2 (2008), s. 321–348, zde s. 326.

²³ Srv. BERNARD, Josef – ŠIMON, Martin: Vnitřní periferie v Česku: Multidimenzionalita sociálního vyloučení ve venkovských oblastech. In: *Tamtéž*, roč. 53, č. 1 (2017), s. 1–26.

²⁴ ŠVIHLÍKOVÁ, Ilona: *Jak jsme se stali kolonií*. Praha, Rybka Publishers 2015.

²⁵ Srv. SIRŮČEK, Pavel: Dlouhé vlny, inovace, globalizace. In: *Marathon*, roč. 11, č. 5 (2000), s. 2–35; TÝŽ: Historické mezníky zkoumání ekonomických cyklů. In: *Tamtéž*, roč. 11, č. 4 (2007), s. 2–13.

²⁶ BARŠA, Pavel – BARŠOVÁ, Andrea: *Přistěhovalectví a liberální stát*. Brno, Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity 2005.

²⁷ Viz HOLUBEC, S.: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 477.

či Římská říše); tyto říše však v důsledku rostoucích nákladů na udržování jejich jednoty tendují k rozpadu v minisystémy, čímž se cyklus uzavírá.²⁸ Kapitalistická světová ekonomika se ovšem podle Wallersteina z tohoto vzorce vymyká, protože do sebe postupně pohltila všechny neevropské minisystémy, světové ekonomiky i světové říše. Wallerstein přitom inklinuje k perspektivě, v níž ekonomická integrace v kapitalistické světové ekonomice předchází integraci politické, přičemž hlavním účelem prohlubující se dělby práce v jejím rámci má být nekoněčná akumulace kapitálu. Ta si navíc nikdy nevytvořila silné politické zastřešení na způsob světového impéria, když dosáhla pouze slabší politické integrace v podobě *hegemonie*. Hegemonií přitom Wallerstein rozumí situaci, kdy jeden stát – zřejmě ovládaný třídou buržoazie – dokáže v mezinárodním měřítku vnucovat svou vůli státům ostatním. Jde tedy o stát, jehož vedoucí pozice pramení z kombinace ekonomické, finanční, politické, vojenské a snad i kulturní nadřazenosti nad státy ostatními.²⁹

Moderní světový systém tak má kromě své ekonomické dimenze ještě dimenzi politickou, a to v podobě mezistátního systému, přičemž se jako takový začal formovat okolo roku 1450 v Evropě a postupně expandoval do zbytku světa. První fáze vývoje moderního světového systému je tak spjatá se zrodem systému a s vytvořením zárodků nerovné dělby práce mezi západní, jižní a středovýchodní Evropou (novou kvalitou je zde především obchod s polským obilím a anglickým sukem z ovčí vlny). Ke geografické expanzi na mimoevropská teritoria dochází relativně pomalu, klíčové je tedy jeho etablování v Evropě. Přitom politickým hegemonem ekonomického systému se v 17. století podle Wallersteina stalo Nizozemí, a to v důsledku neúspěšného pokusu španělských Habsburků o přeměnu moderního světového systému ve světové impérium s jednotnou a centralizovanou státně-byrokratickou strukturou, který se odehrál v 16. století. Teprve v druhé fázi vývoje moderního světového systému nastává v jeho centru průmyslová revoluce a zároveň se agresivně geograficky rozšiřuje do neevropských regionů světa, přičemž se dále prosazuje zřetelná diferenciací forem kontroly pracujících určená pro různé druhy produkce: skrze mzdu v centru, nevolnictví na semiperiferii a otrokářství na periferii. To přivodilo jejich úpadek – například v Číně a Indii – avšak expanze zároveň fungovala jako „ventil“ zabraňující vážnějšímu střetu mezi státy jádra, kdy se stále zostřovalo soupeření mezi Velkou Británií a Francií o hegemonii, v nejspektakulárnější podobě v podání Napoleona Bonaparta, pokoušejícího se dokonce etablovat světovou říši. Třetí fáze nastoupila poté, co se Německo v dosud poslední „třicetileté válce“ neúspěšně pokusilo překreslit stávající hierarchie

²⁸ Viz tamtéž, s. 453.

²⁹ Viz WALLERSTEIN, Immanuel: *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham (North Carolina), Duke University Press 2004, s. 94.

panující ve světovém systému – který již nemá kam geograficky expandovat, protože pohltil všechny vnější oblasti – a vytvořit světovou říši (1914–1945). Charakterizuje ji nahrazení Velké Británie Spojenými státy v pozici hegemonu, dekolonizace a následný neokolonialismus, ale také studenoválečné rozdělení jadrových regionů.³⁰

Historiky od počátku iritovala mechanická schematičnost tohoto Wallersteinova modelu, postulujícího železnou zákonitost historických cyklů, které se podle něj již třikrát zopakovaly, přičemž vždy prošly identickými fázemi: „třicetiletá válka“ vedená snahou o ustavení světové říše ústí ve zformování koalice států bojujících proti vyzyvateli pokoušejícímu se svrhnout světový systém, v rámci této vítězné koalice se poté vyprofiluje nejsilnější mocnost, jež se stane hegemonem; nicméně hegemonie je nákladná jen o něco méně než provozování říše, což vyústí v úpadek hegemonu a zrod nového vyzyvatele pokoušejícího se využít oslabení hegemonu a ustavit světové impérium. Jinými slovy, Wallersteinovy elegantně uhlazené a efektně formulované teoretické teze se zde, tak jako i v jiných případech, dostávají do kolize s historickými fakty. Maximálně můžeme říci, že se v evropských dějinách sice střídá multipolarita s bipolaritou a unipolaritou, avšak toto pulzování nenabývá charakteru pravidelného cyklického vzorce. Španělští Habsburkové se totiž zřejmě v 16. století stali hegemonem, aniž by se ovšem pokusili vytvořit světovou říši, zatímco údajnou nizozemskou hegemonii v 17. století zřejmě nikdo nepocítoval. Namísto toho lze uvažovat o francouzské hegemonii v 17. a 18. století, v nejspektakulárnější podobě ztělesňované vládou Ludvíka XIV. – s tím, že britská hegemonie nenastoupila hned po napoleonských válkách, ale až ve druhé polovině 19. století. Wallerstein pak také zřejmě ignoruje sovětský pokus o ustavení hegemonie, či dokonce světové říše, a stejně tak i nová nestátní či nadstátní mocenská centra, jako jsou nadnárodní korporace, Evropská unie či Mezinárodní měnový fond.³¹ Dnes je také problematické tvrdit, že dynamiku moderního světového systému vedle ekonomických cyklů určují války mezi státy jádra. Jestliže většina z nich po roce 1945 disponuje zbraněmi hromadného ničení, ozbrojený konflikt se nejeví jako realistický způsob dosažení vedoucí pozice. Stále větší formativní váhy tak nabývají interakce západních a nezápadních zemí, a především zemí nezápadních navzájem,³² jinými slovy vztahy v rámci periferie a semiperiferie.³³

³⁰ *Tamtéž.*

³¹ Srv. HOLUBEC, S.: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 457–459.

³² Srv. HUNTINGTON, Samuel P.: *Střet civilizací: Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha, Rybka Publishers 2001.

³³ DERLUGUIAN, Georgi: The Post-Soviet Recoil to Periphery. In: CALHOUN, Craig – DERLUGUIAN, Georgi (eds.): *Aftermath: A New Global Economic Order?* New York, New York University Press 2011, s. 222–245.

Moderní světový systém se dle Wallersteina nečlení ani tak na zhruba dvě stě suverénních států a jejich národních ekonomik, ale především na centrum (jádro), periferii a semiperiferii. *Jádro* charakterizuje *typ výroby* orientovaný na produkci zboží s vyšší přidanou hodnotou.³⁴ Páteř hospodářství tak bývá založena na technologicky a kapitálově náročných inovacích, které nejsou celosvětově rozšířené a zvládnuté, ale naopak koncentrované v centrálních oblastech, což producenty jádra etabloje a udržuje ve výhodné pozici (kvazi)monopolistů.³⁵ Bohaté, technologicky vyspělé a mocné jádro, kontrolující v rámci světového systému směnu a akumulující tak kapitál (západní Evropa, USA, Japonsko), navíc charakterizuje i *typ států*, které jsou silné, efektivní a funkční.³⁶ Naopak bezmocná *periferie* (subsaharská Afrika, Latinská Amerika, jižní Asie) sestává z kolabujících, slabých a nefunkčních států. Jedná se totiž o společnosti, které byly do světové ekonomiky integrovány způsobem, během něž přišly o státnost a politickou nezávislost. Teprve v důsledku dekolonizace se pokoušejí obnovit či zcela nově vybudovat fungující národní státy a jednotné národní společnosti nadané společnou identitou. Jejich hospodářství je pak založené na produkci zboží s nižší přidanou hodnotou a spočívající na technologiích ze starších inovačních vln, které navíc na světových trzích nabízí mnoho dalších periferních zemí, jež si vzájemně konkurují a stlačují tak dále ceny tohoto typu produkce na minimum. Periferie v této optice slouží jako zásobárna přírodních surovin a zdroj levné pracovní síly, enormních zisků investorů z jádra i schopných a kvalifikovaných jedinců migrujících v rámci „úniku mozků“ za příležitostmi do jádra, ale také jako odbytiště pro export sofistikované produkce jádra³⁷ a odkladiště vysloužilých, rizikových a přírodní prostředí znečišťujících technologií.³⁸ Avšak jakkoliv Wallerstein v šedesátých letech svou vědeckou kariéru zahájil v éře dekolonizace jako úspěšný afrikanista se zájmem o obecnější témata rozvoje, zaostalosti či globálních problémů, kterým se celoživotně věnoval i po své radikální badatelské reorientaci k problematice hospodářských dějin raného evropského novověku ze sedmdesátých let, nehlásil se nikdy ke zjednodušující tezi o tom, že by blahobyt Západu (centra) pocházel pouze či primárně z vykořisťování kolonií, tedy periferie.³⁹

³⁴ WALLERSTEIN, I.: *The Modern World-System*, sv. 1, s. 349–350 (viz pozn. 4).

³⁵ TÝŽ: *World-Systems Analysis*, s. 28.

³⁶ TÝŽ: *The Capitalist World-Economy*. Cambridge, Cambridge University Press 1979, s. 72.

³⁷ Viz CHIROT, Daniel: *Social Change in the Modern Era*. San Diego, Harcourt Brace Jovanovich 1986.

³⁸ Viz KELLER, J.: *Až na dno blahobytu* (viz pozn. 15).

³⁹ Srv. HOLUBEC, S.: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 462 (viz pozn. 4). Neexistuje totiž jednoduchý a přímočarý vztah mezi vlastněním kolonií a hospodářským rozvojem. Kupříkladu Portugalsko a Španělsko se přes masivní exploataci Latinské Ameriky

Wallerstein ovšem svůj model velmi záhy – a reflexivně na základě kritiky – doplnil o třetí prvek. Jako stabilizující „nárazník“ mezi jádrem a periferií, jakási globální střední třída, totiž podle něj slouží *semiperiferie* se středně rozvinutými ekonomikami a relativně fungujícími státy.⁴⁰ Jde tak typicky o tradiční velmoci (Rusko, Čína, Japonsko, osmanská říše/Turecká republika), které se do světové ekonomiky sice postupně integrovaly, ale odolaly přímé koloniální nadvládě ze strany evropských centrálních států. Aby si zachovaly politickou nezávislost i jistý vliv na formování a fungování světového systému, musely v reakci na evropský tlak relativně rychle vybudovat silné centralizované státy, schopné vybírat daně nutné na udržování stálých profesionálních armád a provoz státně-byrokratických aparátů.⁴¹ Takovýmto tradičním velmocem mohla pomoci také geografická odlehlost od zemí jádra, absence lukrativních přírodních zdrojů a relativní chudoba (Moskevská Rus), která odrazovala potenciální dobové dobyvatele.⁴²

Ovšem příkladem *semiperiferie* by snad mohly být také české země, které se nacházejí v pozici úspěšného a rozvinutého *semiperiferního* regionu již od třicátých let 19. století, kdy zde se sedmdesátiletým zpožděním oproti jádrové Anglii propukla průmyslová revoluce. Naopak podle jiných názorů jde o nejzaostalejší oblast jádra, přičemž obecnější diskuse o nejednoznačnosti zařazení konkrétních zemí do obecného modelu bývá vykládána jako jedna z jeho mnoha slabin.⁴³ Podobným problémem je totiž podle mého názoru také zařazení rentiérských států Perského zálivu nebo Blízkého východu jako takového. Podobné zmatky pak pánují i v případě Sovětského svazu, kterému sám Wallerstein přiřazoval spíše *semiperiferní* status a podceňoval jeho ambici stát se systémovým hegemonem, nebo dokonce vybudovat světovou říši. Jindy však – zřejmě inspirován maoismem a jeho teorií o spojení „dvou papírových tygrů“ společně vykořisťujících třetí svět – řadil Sovětský svaz do jádra vedle Spojených států.⁴⁴ K čemu je však Wallersteinova koncepce dobrá, když nedokáže ani na rovině základní deskriptivní analýzy do jednotlivých světových zón jednoznačně zařadit ani světové velmoci, což nejnověji

během 16. století nestaly nejrozvinutějšími evropskými státy a v dlouhodobém horizontu lze dokonce říci, že je koloniální angažmá poškodilo a přispělo k jejich hospodářskému i politickému úpadku. Naopak koloniální ambice Japonska a Německa (Pruska) nastoupily až poté, co tyto země zažily prudký hospodářský rozvoj, přičemž tzv. tři zlaté dekády poválečného ekonomického růstu (1945–1973) v západní Evropě přišly ve stejné době, kdy se Evropané kolonií zbavovali. (Srv. FERRO, Marc: *Colonization: A Global History*. London, Routledge 1997.)

⁴⁰ Viz SUŠA, O.: *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti* (viz pozn. 14).

⁴¹ WALLERSTEIN, I.: *The Capitalist World-Economy*, s. 72.

⁴² Srv. HOLUBEC, S.: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 448.

⁴³ Viz TÝŽ: *Sociologie světových systémů*, s. 122–133 (viz pozn. 2).

⁴⁴ Srv. TÝŽ: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 443.

dobře demonstruje případ čínského vzestupu, kdy není jasné, zda se Čína dostává do jádra, nebo se po krátkodobém propadu na periferii (války následované experimenty Mao Ce-tunga) jen vrací zpět na semiperiferii, kam vždy patřila?

Obecně snad lze říci, že nejmenší spory panují ve věci prostorového a časového ohraničení jádra, které během historie postupně expandovalo ze západní Evropy do Severní Ameriky a následně do Japonska a východní Asie. Oproti tomu koncept periferie, a zejména semiperiferie je na úrovni světového systému hůře aplikovatelný, protože sem spadají příliš heterogenní a vzájemně nepodobné typy států a ekonomických aktivit.⁴⁵ Domnívám se, že jednou z hlavních příčin je to, že na úrovni mezinárodního obchodu, který je pro Wallersteina klíčový, ale také na úrovni investičních toků, nedochází ke globalizaci, ale spíše k *regionalizaci*. Daleko rychleji totiž roste mezinárodní obchod uvnitř regionálních bloků než mezi těmito bloky navzájem; nejdále v tomto směru pokročila Evropská unie či Severoamerická dohoda o volném obchodu (*North American Free Trade Agreement* – NAFTA), po roce 2018 nahrazená modifikovanou Americko-mexicko-kanadskou dohodou (*United States-Mexico-Canada Agreement* – USMCA). Podobně také o přímých zahraničních investicích můžeme říci tolik, že především Západ investuje zase na Západě, zatímco podíl celkových investic směřující například do subsaharské Afriky je relativně zanedbatelný. Podobná integrační uskupení odbourávající obchodní a investiční bariéry ale existují i mimo jádro, jakkoliv tyto bloky společný trh realizují s určitým zpožděním, takže i zde je přesnější hovořit nikoliv o ekonomické globalizaci, ale o regionalizaci.⁴⁶ Proto je podle mého názoru přesvědčivější hovořit o empiricky snáze rozpoznatelných světových makroregionech jako o základní jednotce analýzy moderního kapitalistického systému; v porovnání s nimi se totiž koncepty jako centrum, semiperiferie a periferie jeví jako příliš abstraktní teoretické konstrukty, které jsou v realitě daleko hůře prokazatelné, identifikovatelné a časoprostorově ohraničitelné.

Naopak se zdá, že koncept periferie lze jednoznačněji a produktivně aplikovat při analýze nerovnoměrného rozvoje uvnitř států jako rakousko-uherská monarchie či moderní Itálie.⁴⁷ Nejnověji s velmi zajímavou aplikací přišel světový systémový paradigmata formovaný ruský vědec Andrej Korotajev, když se svými kolegy postuloval tezi, že disonance centra a periferie představuje klíčový faktor politické destabilizace, a to zejména v modernizujících se středně-příjmových společnostech s přechodným typem politických režimů a vysokou úrovní korupce, kde již odeznívá dosud primární destabilizační efekt v podobě

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ Srv. LAFONTAINE, Oskar – MÜLLEROVÁ, Christa: *Žádný strach z globalizace: Prosperita a práce pro všechny*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1999, s. 19–22.

⁴⁷ Viz HOLUBEC, S.: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 462–463.

demografické tranzice: Jelikož se nejrychleji modernizují a případně i westernizují jádrové regiony kolem hlavního města, je proces modernizace v rámci dané země nerovnoměrný a výsledkem je rozštěp země na liberálně orientovanou menšinu obyvatel hlavního města a konzervativně smýšlející většinu obyvatel periferie. Pokud se v takto polarizované zemi konají alespoň částečně svobodné volby, k moci se dostávají vlády, které nejsou populární mezi menšinovými obyvateli hlavního města, případně dalších jádrových regionů. Jelikož je však hlavní město epicentrem politických aktivit, zvyšuje se pak pravděpodobnost, že zde dojde k protivládním protestům či revoluci, která je ale vzpourou menšiny občanů z jádra proti konzervativní většině z periferie.⁴⁸ Historickým příkladem by byla situace, kdy Pařížané svrhli monarchii a vyhlásili republiku (1848), avšak k jejich nelibosti poté populačně dominantní venkov zvolil prezidentem Napoleona III., kterému pak v sérii referend schválil i ústavní změny vedoucí ke zrušení republiky a etablování císařství (1851–1852). Pokud se navíc hlavnímu městu podaří zvolenou vládu svrhnout a nahradit ji vládou revoluční, zvyšuje se riziko občanské války, protože tato vláda nereprezentuje většinu a postrádá legitimitu. Příkladem by byla situace, kdy bolševici ve volbách slavili úspěch pouze ve velkých městech, především v Petrohradě (1917). V momentě, kdy se moci v hlavním městě chopili revolučně, postavili si proti sobě většinu konzervativně smýšlející společnosti a rozpoutali tak vleklou občanskou válku.⁴⁹

⁴⁸ Autoři zde pracují s tzv. západním typem revolucí, které nepropukají na periferii a nekončí dobytím hlavního města ve vleklé občanské válce, ale naopak propuknou v důsledku zhroucení mocenského centra v hlavním městě. Policie nepokoje nezvládne potlačit, revolucionáři poté veřejný prostor zcela ovládnou a protesty dále sílí, protože další lidé využijí příležitost vyjádřit svůj nesouhlas. V momentě, kdy armáda proti demonstrantům nezasáhne, nebo se dokonce přidá na jejich stranu, se protesty definitivně rozšíří i do dalších měst a proti režimu se postaví i dosud vlažné, či dokonce prorežimní elity a masy. (Ke konceptu srv. HUNTINGTON, Samuel P.: *Political Order in Changing Societies*. New Haven (Connecticut), Yale University Press 1968.)

⁴⁹ Viz KOROTAYEV, Andrey – ISSAEV, Leonid – ZINKINA Julia: Center-Periphery Dissonance as a Possible Factor of the Revolutionary Wave of 2013–2014: A Cross-National Analysis. In: *Cross-Cultural Research*, roč. 49, č. 5 (2015), s. 461–488. Své teze autoři empiricky dokládají na arabských masových protestech a revolucích z let 2013 a 2014. Jakkoliv tuniská islámsky orientovaná strana Ennahda zvítězila v parlamentních volbách (2011), v sekulárně profilovaném hlavním městě ji volila jen necelá třetina voličů, s tím že masové protesty proti vládě a islamismu obecně, které představovaly největší politickou porevoluční krizi, měly své epicentrum právě zde. Podobně v Egyptě islamistické Muslimské bratrstvo po revoluci z roku 2011 přesvědčivě vítězilo ve všech volbách; naposledy v ústavním referendu pro své stanovisko dokázalo přesvědčit dvě třetiny Egyptanů (2012), i když v Káhiře to bylo symptomaticky pouze 43 procent. Nebylo proto náhodou, že se epicentrem protestů vedoucích ke svržení Muslimského bratrstva za pomoci armády stalo právě hlavní město. Podobně ve Venezuele, Turecku a na Ukrajině získává vládnoucí moc ve volbách až polovinu hlasů,

Wallerstein tedy vždy do patřičných mezí vykazoval intelektuály, kteří své kariéry budovali na povrchním pojetí *globalizace*, jež podle nich naplno propukla až po zhroucení bipolárně rozděleného světa v roce 1989. Dle Wallersteina ale nejde o nic nového; podíl mezinárodního obchodu na celkovém hospodářském výkonu světa je dnes zhruba pětinný, tedy téměř totožný jako koncem 19. století, kde Wallerstein spatřuje první historický vrchol globalizace.⁵⁰ Souvisící představa intenzivně propojovaného světa je sice správná, neústí však v idylickou globální vesnici, ale ve vysoce hierarchický a nerovnoměrně se vyvíjející světosystém, sestávající z jádrových, semiperiferních a periferních oblastí. Současné nerovnosti jsou přitom výsledkem reprodukce a prohlubování nerovností vytvořených v relativně dávné minulosti.⁵¹

Pro světový systém je charakteristická právě úporná historická *trvanlivost* a spíše zanedbatelná mobilita v rámci jednou vzniklé „třídní struktury“. Nicméně Wallerstein se nehlásí k ekonomickému determinismu vyplývajícímu z marxistických teorií závislosti, jimiž je jinak inspirován. Svou roli totiž hrají také další faktory, včetně těch politických. Divergence Nového světa byla kupříkladu způsobena tím, že se v Severní Americe politicky prosadili městští průmyslníci orientovaní na volný obchod, čímž si Spojené státy zajistily pozici v centru, zatímco v Jižní Americe se politická elita rekrutovala z plantážníků preferujících protekcionismus, což ji naopak odsunulo do periferní pozice.⁵² Vzestup z periferie je tedy možný, avšak nijak častý. Samotná industrializace třetího světa však dnes rozhodně nestačí, pokud není provázena mzdovou konvergencí s jádrem. A to se v nově industrializovaných zemích dosud spíše neděje, protože jejich model rozvoje bývá postaven právě na levné pracovní síle a jejich vzájemná konkurence v rámci světové ekonomiky s cílem přilákat zahraniční kapitál pak ústí v „závody ke dnu“ a v následnou stagnaci mezd.⁵³ Nejnovější nejvýraznější výjimkou jsou proto takzvaní asijsí tygři, jejichž nepravděpodobný vzestup pak musí teorie rozsáhle diskutovat s odkazem na specifika japonského kolonialismu, bezprecedentně rovnostářské pozemkové reformy, geopolitiku studené války provázenou masivní americkou

nicméně následně čelí masovým protestům obyvatel hlavních měst, kteří zpravidla hlasují opačně než zbytek země, s vládou se proto neztotožňují a jsou daleko častěji ochotni proti ní vystoupit.

⁵⁰ Srv. HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*, s. 91.

⁵¹ Viz WALLERSTEIN, I.: *World-Systems Analysis* (viz pozn. 29).

⁵² Viz HOLUBEC, S.: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 463.

⁵³ Viz ARRIGHI, Giovanni – SILVER, Beverly J. – BREWER, Benjamin D.: Industrial Convergence, Globalization, and the Persistence of the North-South Divide. In: *Studies in Comparative International Development*, roč. 38, č. 1 (jaro 2003), s. 3–31.

pomocí a na relativně funkční státy pokoušející se o rozvoj v příhodné dynamické fázi světového kapitalismu.⁵⁴

Iluzorní je tak podle Wallersteina představa o pozvolném vyrovnávání hospodářské úrovně jednotlivých částí světa. Jestliže byl v roce 1900 poměr příjmů (hrubý domácí produkt na obyvatele) v nejchudších a nejbohatších zemích světa jedna ku třinácti, do roku 1965 se propast prohloubila na jedna ku šestnácti, a s koncem tisíciletí dokonce akcelerovala na jedna ku dvaadesát.⁵⁵ Nejpravděpodobnějšími adepty na proniknutí z periferie, kde se ještě donedávna nacházeli, do centra jsou podle Wallersteina Čína a Malajsie. Musely by ale současné vysoké tempo hospodářského růstu udržet hluboko do jednadvacátého století. Schůdnější strategií, jak se vymanit z bezperspektivní pozice v rámci světosystému, je proto ekonomická *migrace* jednotlivých lidí, i když jádrové země se proti ní opevňují stále většími bariérami a kromě toho selektivní imigrační politikou podporují takzvaný odliv mozků z periferie, který dále umocňuje její periferizaci. Menší měrou však takto migrace probíhá i mezi periferií a semiperiferií. Wallerstein připomínal již před takzvanou uprchlickou krizí, že při pokusu dostat se do Schengenského prostoru každoročně zahyne okolo šesti tisíc nelegálních migrantů. Podobně tristní je periodicky také situace na hranici Spojených států s Mexikem. Jak trefně píše Stanislav Holubec ve své monografii o světosystémovém přístupu: „Mnohý obyvatel Afriky se raději sám pokusí dostat do země jádra, než aby čekal, až se jeho země sama do pozice centra vypracuje.“⁵⁶ Světová migrace tak představuje jeden z mnoha aktuálně diskutovaných jevů, které lze odvodit a vysvětlit ze struktury světového systému.⁵⁷

Wallerstein ale není dogmatický marxista, který by bazíroval jen na ekonomických faktorech, vykořisťování a akumulaci kapitálu, jakkoliv bývá často (a částečně oprávněně) obviňován z ekonomického determinismu. Za dynamickým rozvojem Evropy počínaje 15. stoletím a za prohlubováním světových nerovností jako historik vidí *kombinaci* a příhodné seřazení vícero specifických faktorů, které teprve ve svém souhrnu (kumulaci) a synergii zformovaly svět, ve kterém žijeme. Navíc je pro jeho přístup specifické, že si všímá nejen přítomných, ale také (v jinak obdobných případech) nepřítomných faktorů.⁵⁸ Připouští přitom, že vývoj se docela dobře mohl ubírat jiným směrem, historie se totiž neodvíjí od nějakých železných zákonů, jak by snad tvrdili marxisté. V dějinách Wallerstein dokonce odhaluje řadu uzlových bodů, ze kterých vede vždy hned několik různých, ale podobně

⁵⁴ Viz WALLERSTEIN, I.: *World-Systems Analysis*.

⁵⁵ Srv. HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*, s. 78.

⁵⁶ *Tamtéž*, s. 82.

⁵⁷ Viz BARŠA, P. – BARŠOVÁ, A.: *Přistěhovalectví a liberální stát* (viz pozn. 26).

⁵⁸ Srv. HOLUBEC, S.: *Moderní světový systém Immanuela Wallersteina*, s. 448.

pravděpodobných trajektorií dalšího směřování. Blízko takového bodu se podle autorovy knihy *Úpadek americké moci* nacházíme i dnes. Tutéž tezi Wallerstein razil i v době globální finanční a ekonomické krize z roku 2008, když byl jako globální levicová celebrita zván do pořadů předních světových satelitních stanic.⁵⁹

Wallersteinovo eklektické paradigma například dokáže zohlednit i geografické a přírodní podmínky ovlivňující hospodářský vývoj jednotlivých regionů a způsob jejich zařazení v hierarchii světové ekonomiky. Výhodou rozlehlé Eurasie byla od počátku skutečnost, že se zde na rozdíl od Afriky nebo Austrálie nacházelo množství dobře domestikovatelných druhů zvířat a rostlin. Stejně tak mírné klima a úrodná půda umožnily rozvoj produktivního zemědělství. Členité pobřeží Evropy dále dovolilo vznik námořních přístavů a následný rozvoj dálkového obchodu, který se nejprve odehrával právě po vodě, nikoliv po zemi v těžko prostupném vnitrozemí. Konečně hornaté vnitrozemí ztěžovalo ustavení jediné centralizované říše a chránilo zdejší společnosti před nájezdníky, což přispělo k jejich nerušenému rozvoji.⁶⁰ Právě pro Evropu typická disperze a decentralizace politické moci – v podobě množství nezávislých státních útvarů a vyvažování monopolu panovníka (císaře) mocí církve (papeže) či šlechty, ale také v podobě nezávislých měst, cechů, stavů a univerzit – představuje další faktor (jak si povšiml nejen Max Weber), který vytvořil předpoklady pro svobodnou iniciativu podnikavých jedinců a dynamický vývoj na prahu novověku.⁶¹ Ale i tak průmyslová revoluce naplno propukla tam, kde se nacházel dostatek potřebných přírodních zdrojů, především uhlí a železné rudy.⁶²

Konvergence, či divergence? Problematika měření globálních nerovností a jejich vývoje

Podle mého názoru je zřejmé, že Wallerstein uvádí selektivně pouze ty statistiky a způsoby měření globálních nerovností, jež potvrzují jeho generální tezi o historicky se prohlubující ekonomické divergenci jádra a periferie. Autoři inspirovaní jeho paradigmatickým postupují podobně, když tvrdí, že většina používaných způsobů měření ekonomických globálních nerovností konstatuje jejich prohlubování,

⁵⁹ V říjnu 2011 například na televizní stanici Russia Today (viz „Modern capitalism has reached the end of its rope“. Russia Today [online], News, 04.10.2011. [Cit. 2021-07-20.] Dostupné z: <https://www.rt.com/news/end-capitalism-system-replace-999/>).

⁶⁰ Viz HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*, s. 40–46.

⁶¹ Srv. GIDDENS, Anthony: *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writing of Marx, Durkheim and Weber*. Cambridge, Cambridge University Press 1971, s. 119–132.

⁶² Viz HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*.

menšina stagnaci a žádný zmenšování.⁶³ Mnohé metody měření a výpočtu primárně ekonomických globálních nerovností však přinášejí odlišné výsledky, co se týká jejich struktury i dynamiky. Ekonom Bob Sutcliffe ukazuje, že dokonce existuje až sto metodologicky korektních způsobů, jak globální nerovnosti statisticky uchopit. Konstatuje, že proto se nemůžeme dobrat jednoznačné odpovědi na otázku, zdali jsme svědky globální ekonomické konvergence, či divergence. Přitom uvádí, že i akademická debata ohledně globálních nerovností je značně ideologicky zatížená, neboť na jedné straně stojí silná skupina „popíračů nerovností“ (stejně jako popíračů globální klimatické změny) a na straně druhé skupina alarmistů přehánějících jejich velikost i trend k divergenci. Alarmisté proto pracují s takovými metodami měření ekonomických nerovností, které tendují k závěrům, že jsou velké a kvůli prohlubující se ekonomické globalizaci se dále dramaticky zvětšují; alespoň v obdobích, za která máme k dispozici data. Naopak popírači si vybírají metody opačné, které docházejí k tomu, že tyto nerovnosti jsou spíše mělké a s postupující globalizací se zahlazují.⁶⁴ Pokusím se ukázat, že Wallerstein patří do prvního tábora, k čemuž ho předurčuje již jeho teoretická perspektiva. Nejednoznačnosti spjaté s měřením globálních nerovností ale podle mého názoru zřetelně problematizují jeho zjednodušující východiska i závěry. Jinými slovy, jeho model světa se i co do struktury a vývoje nerovností dožívá do rozporu s empirickými fakty.

Zaprvé, alarmisté s oblibou porovnávají průměrnou výši hrubého domácího produktu jednotlivých států přepočtenou na jednoho obyvatele bez zohlednění populační velikosti těchto států. Metoda pokládá za základní jednotku analýzy *mezinárodních nerovností* stát a sleduje tak každoroční rozevírání nůžek v jejich ekonomickém rozvoji, přičemž každý stát – třeba Čína a Lucembursko – má v takovéto analýze stejnou váhu: v letech 1900 až 1950 nerovnosti rostly, během takzvaných tří zlatých dekád hospodářského růstu po druhé světové válce se naopak až do roku 1980 postupně snižovaly, aby se současnou fází vystupňované globalizace začaly opět růst.⁶⁵ Ekonomická dynamika nízkopříjmových a středněpříjmových zemí se totiž s koncem sedmdesátých let minulého století zpomalila, zatímco ty nejúspěšnější státy pokračují v dynamickém vývoji. To je v rozporu s poučkou klasické ekonomie – Ricardovy teorie komparativní výhody – že

⁶³ Srv. WADE, Robert Hunter: The Rising Inequality of World Income Distribution. In: SELIGSON, Michael – PASSÉ-SMITH, John (eds.): *Development and Underdevelopment: The Political Economy of Global Inequality*. London, Lynne Rienner Publishers 2015, s. 33–40, zde s. 36; HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*, s. 77–79.

⁶⁴ Viz SUTCLIFFE, Bob: *100 Ways of Seeing an Unequal World*. London, Zed Books 2005.

⁶⁵ TÝŽ: World Inequality and Globalization. In: *Oxford Review of Economic Policy*, roč. 20, č. 1 (jaro 2004), s. 15–37, zde s. 19.

za předpokladu volného pohybu zboží, služeb, kapitálu a technologií budou chudé země zažívat rychlejší hospodářský růst než ty bohaté, takže se příjmové nerovnosti mezi nimi časem zahladí.⁶⁶ Naopak popírači tuto metodu srovnávající výši hrubého domácího produktu na obyvatele v jednotlivých státech korigují populační velikostí států, čímž se poněkud odpoutávají od pohledu mapujícího mezinárodní nerovnosti mezi státy a přibližují se pohledu, jenž se pokouší zohlednit nerovnosti mezi lidmi žijícími v pomyslné globální společnosti (metoda ale nezohledňuje nerovnosti uvnitř zemí): v letech 1820 až 1980 nerovnosti setrvale narůstaly, především díky industrializaci Západu, ale od roku 1980 až dodnes se naopak snižují.⁶⁷ Důvodem je to, že Čína a Indie – představující čtyřicet procent světové populace – v důsledku hospodářských reforem z roku 1978, respektive z devadesátých let, zažily výrazný ekonomický rozvoj. Díky populační síle pak jejich vliv v celkové analýze převáží nad periferními státy, které bývají populačně slabší, ekonomicky zaostalejší a v nichž příjem přepočtený na obyvatele dokonce mnohdy klesá (což se týká především nejchudších zemí Afriky, kde demografický růst předběhl dynamiku hospodářství). Stačilo by ovšem, abychom jedinou zemi – Čínu, s poukazem na její výjimečnost (takzvané odlehlé pozorování) – z výpočtů vyřadili, a stejná metoda pracující s vážením států podle jejich populační velikosti nám naopak ukáže aktuální trend k prohlubování světových nerovností.⁶⁸

Zadruhé, alarmisté průměrné příjmy v jednotlivých zemích odvozují od průměrné výše hrubého domácího produktu přepočítaného na obyvatele a poté je s pomocí *směnných kurzů* za účelem vzájemné porovnatelnosti převádějí na americké dolary. To však spíše než vývoj reálných nerovností odráží vývoj směnných kurzů jednotlivých světových měn na finančních trzích, charakterizovaný dlouhodobou nestabilitou, a především znehodnocováním měn periferie. Metoda přepočtu přes směnné kurzy, vedoucí k závěrům o prohlubování světových nerovností, převažovala do roku 1995, tedy v době, kdy Wallerstein formuloval a rozvinul základní kontury své teorie. Dnes naopak nejen popírači používají metodu přepočtu výše průměrných příjmů (hrubého domácího produktu na osobu) na americké dolary přes takzvanou *paritu kupní síly*. Ta zohledňuje skutečnost, že v zemích s vyššími příjmy bývají též vyšší životní náklady, takže srovnává, kolik statků si mohou lidé reálně dopřát, a jakou tak mají kupní sílu a životní úroveň (nezohledňuje ale statky bezplatně poskytované veřejným sektorem a jeho kvalitu). Přitom srovnání skrze směnné kurzy ukazuje, že poměr

⁶⁶ Viz MILANOVIC, Branko: Global income inequality. In: *Soundings*, č. 37 (2007), s. 58–65, zde s. 61.

⁶⁷ Viz SUTCLIFFE, B.: *World Inequality and Globalization*, s. 20.

⁶⁸ Viz MILANOVIC, B.: *Global income inequality*, s. 61.

příjmů v nejchudších zemích vůči těm nejbohatším činí jedna ku čtyřem stům, zatímco z přepočtu přes paritu kupní síly vychází poměr jedna ku padesáti.⁶⁹ Avšak (zatřetí) se liší i jednotlivé metody přepočtu přes paritu kupní síly, protože se liší jednotlivé databáze odhadující kupní sílu příjmů v jednotlivých zemích (potřeby a spotřební koše se zde mohou lišit). Nicméně tyto databáze se zpřesňují a rozdíly mezi nimi nebývají velké. Alarmisté přesto raději sáhnou k databázi Maddison, popírači ke zbylým dvěma (WDI a PWT 6.1),⁷⁰ z nichž plynou závěry o mírně menších nerovnostech.⁷¹

Největším problémem obou metod měření mezinárodních nerovností – ať už zohledňují vážením populační velikost států, anebo ji nezohledňují – je však to, že nezachycují nerovnosti uvnitř jednotlivých zemí. Ty se přitom na Západě zvětšují již od osmdesátých let minulého století, v postkomunistických zemích prudce stoupají od devadesátých let a v Číně s Indií rostou od doby, kdy tyto země přistoupily k zásadním hospodářským reformám (v kontextu zrychlené urbanizace se zde zvětšují především nerovnosti mezi jejich městskými a venkovskými oblastmi).⁷² Pokud se ovšem míra nerovností uvnitř jednotlivých zemí zohlední, vidíme, že velikost nerovností mezi jednotlivými lidmi na světě je větší než nerovnost mezi jednotlivými zeměmi. Globální společnost je dokonce daleko více nerovná, než jsou nerovné ty nejvíce polarizované národní společnosti.⁷³ Alarmisté proto – začtvrté – preferují *globální nerovnosti*, tedy příjmové nerovnosti lidí v pomyslné globální společnosti, před výše tematizovanými mezinárodními nerovnostmi, tedy před rozdíly v ekonomickém rozvoji států. To je dle mého názoru také základní výchozí perspektiva samotného Wallersteina, který se drží Marxovy teze o třídní polarizaci v kapitalistické společnosti. Podle něj neplatí populární sociologická teze o třídní homogenizaci hospodářsky vyspělých společností, založená na krátkodobém poválečném trendu posilování středních vrstev. I uvnitř zemí jádra totiž od sedmdesátých let dvacátého století stagnují, či dokonce narůstají nerovnosti. Především ale světová kapitalistická ekonomika, propojující svět do jednotného systému globální dělby práce, obchodu a akumulace kapitálu, do sebe jednotlivé národní společnosti integrovala a tak dala vzniknout jedné globální společnosti, jež je silně stratifikovaná a hierarchizovaná a v níž nadále platí Marxova teze o nutném chudnutí chudých a bohatnutí bohatých v kontextu

⁶⁹ Viz BIČÍK, Ivan a kol.: *Atlas dnešního světa*. Praha, Terra 2000, s. 138.

⁷⁰ WDI – *World Development Indicators*; PWT – *Penn World Tables*.

⁷¹ Viz SUTCLIFFE, B.: *100 Ways of Seeing an Unequal World*.

⁷² Viz MILANOVIC, Branko: Income inequality is cyclical. In: *Nature*, č. 537 (22. 9. 2016), s. 479–482, zde s. 480.

⁷³ Viz TÝŽ: *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2018.

kapitalismu: „Dnešní ekonomika je natolik provázaná, že z hlediska analýzy kapitalismu nemůžeme hovořit o americké, německé nebo české společnosti, ale pouze o společnosti globální.“⁷⁴

Konstrukce globálních nerovností přitom zohledňuje složku mezistátní a nově se ji pokouší zkombinovat s tou vnitrostátní. Přitom nej přesnější odhady distribuce příjmů uvnitř zemí lze získat z šetření životní úrovně domácností (reprezentativních výběrových nebo úplných šetření typu cenzu), kdy je ovšem vzhledem k nedostupnosti dat o životní úrovni domácností za většinu – především periferních – zemí obtížné zkonstruovat delší časovou řadu, a tedy spolehlivě sledovat dlouhodobější trend vývoje nerovností. Průkopnická studie opírající se o tento přístup (leč na dostupných datech z pouze jednaděadesáti zemí) nicméně ukázala na zvětšování globálních nerovností mezi lety 1988 a 1993, s tím že poprvé zohlednila zvětšující se příjmovou diferencí mezi čínskými velkoměsty a tamní zemědělskou periferií a podobné příjmové zaostávání venkova v jižní Asii. Globální společnost se tak ukázala jako daleko polarizovanější než jakákoliv národní společnost, přičemž mezistátní komponenta nerovností hraje na globální úrovni výraznější roli než komponenta vnitrostátní.⁷⁵ Současně lze hovořit o „benefitu z občanství“ (*citizenship premium*), kdy životní úroveň jedince primárně určuje jeho příslušnost státní, a nikoliv třídní, rasová či genderová.⁷⁶ To podle mého názoru naznačuje, že novější koncept globálních nerovností oproti staršímu konceptu nerovností mezinárodních nepřináší zásadní průlom. Jakkoliv přichází s obrazem světa, který je ještě více polarizovaný, než jsme si dosud mysleli, spíše dosavadní úvahy o světových nerovnostech doplňuje a zpřesňuje. Ukazuje tak například, že mezi světovými regiony existují podstatné rozdíly. Regiony jádra – západní Evropa i Severní Amerika – se ukázaly jako nejvíce homogenní, jak pokud jde o rozdíly mezi jednotlivými státy, tak pokud jde o příjmové rozdíly mezi jednotlivci na úrovni států. Asie je naopak nejvíce heterogenní, mezistátní složka nerovností je zde přitom daleko důležitější než jejich složka vnitrostátní. Oproti tomu v Latinské Americe jsou nerovnosti mezi zeměmi relativně

⁷⁴ HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*, s. 77.

⁷⁵ MILANOVIC, Branko: True world income distribution, 1988 and 1993: First calculation based on household surveys alone. ResearchGate [online], December 1999. [Cit. 2021-07-20.] Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/23722251_True_world_income_distribution_1988_and_1993_-_first_calculations_based_on_household_surveys_alone. Tento text vyšel o tři roky později jako standardní časopisecká studie v *The Economic Journal*, roč. 112, č. 476 (2002), s. 51–92.

⁷⁶ Viz TÝŽ: Global Income Inequality by the Numbers: In History and Now. World Bank Group, Open Knowledge Repository [online], November 2012. (World Bank, Policy Research Working Paper, č. 6259.) [Cit. 2021-07-20.] Dostupné z: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/12117?locale-attribute=en>.

malé, zatímco nerovnosti uvnitř zemí jsou zde největší na světě. S výjimkou zřetelné identifikace jádra globální ekonomiky však ani tato data podle mého názoru neprokazují existenci periferie a semiperiferie, natož aby tyto zóny světového systému nějak jasně prostorově, nebo dokonce časově ohraničovaly.⁷⁷

Pokračování těchto výzkumů ovšem naznačilo, že začátkem jednadvacátého století se globální nerovnosti dost možná – není jasné, zda jde o krátkodobý výkyv, nebo začátek dlouhodobého trendu – poprvé od začátku průmyslové revoluce začaly zmenšovat, zejména právě díky mezistátní příjmové konvergenci dané hospodářským vzestupem populačně dominantní Asie, ale dokonce i některých afrických států, což má za následek jejich sbližování s jádrem světové ekonomiky.⁷⁸ Pohled zaměřený na globální nerovnosti nicméně zpochybňuje jednostranně pozitivní hodnocení přínosů ekonomické globalizace, včetně jejich dvou historických vrcholů (1870–1913 a po roce 1978), právě proto, že dříve stejně jako dnes globalizace nevedla k jednoznačné příjmové konvergenci ani mezi státy světa, ale ani uvnitř samotných západních zemí, stojících v čele globalizace: „Globalizace formovaná pouze zájmy kapitalistů přinese – stejně jako se tak již stalo před stolety – divoký globální kapitalismus charakterizovaný sociální exkluzí a ničím nevyvažovanou konkurencí a vykořisťování. Namísto toho globální kapitalismus potřebujeme ‘zcivilizovat’, stejně jako se po druhé světové válce podařilo ‘zcivilizovat’ neregulované národní kapitalismy z éry 19. století, v důsledku čehož nastal nejrychlejší růst v historii.“⁷⁹

Popírači naopak ke globálním nerovnostem přistupují skrze méně přesné odhady distribuce příjmů (hrubého domácího produktu na obyvatele) v jednotlivých zemích namísto dat z šetření životní úrovně domácností. V roce 1820 se jednotlivé státy světa příliš nelišily v úrovni průměrných příjmů, byly zhruba na stejné úrovni. Většinu globálních nerovností tak měly na svědomí nerovnosti uvnitř států; kupříkladu nižší vrstvy v Anglii na tom byly podobně jako ty v Indii, a totéž lze říci o tamních elitách. Až do roku 1980 ovšem globální nerovnosti postupně rostly, přičemž značně rychleji narůstala jejich mezistátní komponenta oproti té vnitrostátní. Většinu globálních nerovností tak mají dodnes na svědomí nerovnosti mezi státy; globální společnost je polarizovaná značně více než i ty

⁷⁷ Viz MILANOVIC, Branko – SHLOMO, Yitzhaki: Decomposing World Income Distribution: Does the World Have a Middle Class? In: *The Review of Income and Health*, roč. 48, č. 2 (2003), s. 155–178.

⁷⁸ Viz MILANOVIC, B.: Global Income Inequality by the Numbers.

⁷⁹ TÝŽ: The Two Faces of Globalization: Against Globalization as We Know It. Social Science Research Network [online], 15.08.2002. [Cit. 2021-07-20.] Dostupné z: <https://ssrn.com/abstract=320287>. Z angličtiny přeložil autor. V této podobě byl text publikován jako koncept určený k diskusi a zde z něj vycházíme. Zájemci se ovšem mohou seznámit s jeho standardní časopiseckou publikací ve *World Development*, roč. 31, č. 4 (2003), s. 667–683.

nejvíce nerovné státy světa, jako je Jihoafrická republika, Brazílie či Namibie,⁸⁰ takže se někdy hovoří o *globálním apartheidu*.⁸¹ Nicméně po roce 1980 nastává zlom v dosavadním trendu, daný hospodářským rozvojem populačně silné východní Asie, po kterém globální nerovnosti naopak klesají. Avšak obě metody měření globálních nerovností svorně ukazují, že světové rozdělení příjmů má dlouhodobě spíše bimodální charakter, na rozdíl od unimodálního, charakteristického pro příjmovou distribuci na úrovni států, což podle mého názoru hovoří ve prospěch existence centra a periferie. Globální nerovnosti naopak nemají charakter trimodální, který by potvrzoval existenci centra, periferie a semiperiferie, fungující mezi nimi jako „narázník“. ⁸² Zhruba desetinu světové populace tak lze klasifikovat jako bohatou (hranice je odvozena od průměrného příjmu v Itálii) a sedmdesát sedm procent naopak jako chudou (pod úrovní chudoby definovanou západními zeměmi), přičemž se mezi oběma krajními póly nachází velmi slabá globální střední třída, zahrnující asi desetinu světové populace.⁸³

Zapáté popírači pracují s *integrálními ukazateli* typu Giniho koeficientu sledujícími celkovou mezinárodní (mezi státy) či globální (mezi obyvateli světa) nerovnost a její vývoj. V takto „zprůměrovaném pohledu“ jim pak zpravidla unikají trendy týkající se krajních příjmových skupin či specifických světových makroregionů, které mívají tendenci „utrhnout“ se od zbytku a nekopírovat generální statistický trend.⁸⁴ Naopak alarmisté v návaznosti na koncept globálních nerovností s oblibou používají pro doložení teze o divergenci nikoliv Giniho koeficient, zahrnující data o veškerých příjmových skupinách, ale pouze *poměry příjmů krajních příjmových skupin* pomyslné globální společnosti, takže data za střední příčky příjmové hierarchie pak do analýz vůbec nevstupují. V letech 1980 až 2000 skutečně bohatí bohatnou a chudí chudnou, pokud porovnáváme příjem desetiny nejchudších obyvatel světa s příjmem desetiny nejbohatších, který se nepatrně zvedl z poměru 1:58 na 1:61. Pokud pak jde o poměr jednoho procenta nejchudších vůči jednomu procentu nejbohatších, ten se zvýšil razantně, a to na 1:360 (podle jiných databází přepočtů parity kupní síly dokonce na 1:613). Pokud ale popírači za stejné období použijí poměr příjmů méně krajních příjmových skupin globální hierarchie, především mezi padesáti, respektive dvaceti procenty nejchudších a nejbohatších, zaznamenají naopak stírání nerovností z jedné ku deseti na jednu ku devíti, respektive z 1:33 na 1:23. Vidíme tedy, že zatímco se rozdíl

⁸⁰ Viz SUTCLIFFE, B.: *World Inequality and Globalization*, s. 19.

⁸¹ Srv. ALEXANDER, Titus: *Unravelling Global Apartheid: An Overview of World Politics*. New York, Polity Press 1996.

⁸² Viz SUTCLIFFE, B.: *World Inequality and Globalization*, s. 33–34.

⁸³ Viz MILANOVIC, B. – SHLOMO, Y.: *Decomposing World Income Distribution*, s. 155.

⁸⁴ Viz SUTCLIFFE, B.: *100 Ways of Seeing an Unequal World* (viz pozn. 65).

v příjmech kolem středu distribuce umenšují, dochází k výrazné divergenci především na obou krajních pólech příjmové distribuce.⁸⁵

Proto také alarmisté v podobném duchu namísto celkového vývoje globálních nerovností sledují příjmovou divergenci jednotlivých – třeba i geograficky sousedících – světových regionů, což pokládají za relevantní i z hlediska globální spravedlnosti, migrace a politických dopadů nerovností. Oblíbené je mezi alarmisty zejména srovnávání těch nejrozvinutějších s těmi úplně nejzaostalejšími geografickými regiony, přičemž základní jednotkou analýzy zde již nejsou jednotlivci, ale státy náležející k těmto regionům a ukazatele typu průměrný hrubý domácí produkt přepočtený na jednoho obyvatele. Průměrný příjem je tak kupříkladu dnes na takzvaném globálním Severu sedmkrát větší než na Jihu, zatímco roku 1950 byl větší pouze pětkrát. Mezi Severem a Jihem tak dochází ke spíše pozvolné příjmové divergenci. Konvergenci lze v uplynulém půlstoletí pozorovat pouze mezi globálním Severem a Asií, zejména Čínou. Zatímco v roce 1950 činil poměr průměrného příjmu na Severu a v Číně třináct ku jedné, v roce 2000 již byl pouze poloviční (šest ku jedné). Za skutečné poražené ekonomické globalizace naopak můžeme označit Latinskou Ameriku a Afriku. Průměrný příjem byl v roce 1950 na globálním Severu oproti Latinské Americe vyšší pouze dvakrát, dnes je čtyřnásobný. Průměrný příjem na globálním Severu je dnes dokonce patnáctkrát vyšší než v Africe, také tempo divergence je zde největší a za celé sledované období nevykazuje žádné fluktuace, ale jednosměrný setrvalý trend.⁸⁶

Tato perspektiva pracující se světovými makroregiony je podle mého názoru blízká i Wallersteinovi, který se zajímá o rozevírání nůžek mezi centrem a periferií, respektive semiperiferií. Avšak nepotvrzuje existenci tří jednoznačně vymezených zón světové kapitalistické ekonomiky. Identifikuje pouze relativně homogenní jádro světového systému. Především ale na heterogenní periferii odhaluje větší množství autonomně se vyvíjejících makroregionů, jež disponují vlastní dynamikou. Čistotu teoretického modelu pracujícího se třemi zónami světového systému podle mého názoru dále zpochybňuje i empirická falzifikace konceptu takzvaných konvergenčních klubů, jakkoliv ten je na úrovni teorie inspirován spíše neoliberálním ekonomickým myšlením,⁸⁷ na hony vzdáleným Wallersteinovu neomarxismu. Globální Sever, tedy centrum světového systému, totiž alespoň v letech 1950 až 1980 fungoval jako konvergenční klub, kdy se průměrné příjmy

⁸⁵ TÝŽ: *World Inequality and Globalization*, s. 28.

⁸⁶ Tamtéž, s. 20–22.

⁸⁷ Viz SALA-I-MARTIN, Xavier: *The world distribution of income: Falling poverty and convergence period*. In: *Quarterly Journal of Economics*, roč. 121, č. 2 (2006), 351–397; srv. také SALA-I-MARTIN, Xavier – BARRO, Robert J.: *Economic Growth*. Cambridge, Massachusetts Institute of Technology Press 2003.

v tamních státech sblížovaly, zatímco dnes pozorujeme spíše stagnaci namísto další homogenizace. Jediným dalším relativně snadno vymežitelným konvergenčním klubem reprezentujícím periferii je Latinská Amerika, avšak pouze v letech 1950 až 1990, dnes zde naopak dochází k divergenci. A v subsaharské Africe, typické periferii, se odehrává od poloviny dvacátého století až dodnes jednoznačná příjmová divergence tamních států, které tak ohledně dynamiky hospodářského rozvoje nemají mnoho společného. Také globální Jih jako celek, tedy koncept zastupující periferii, nevykazuje žádný soudržný trend ke konvergenci: od roku 1950 do roku 1980 zde docházelo k divergenci, poté převážily síly konvergence. Dva konvergenční kluby na způsob semiperiferie či periferie, které předpokládá Wallersteinova teorie, tedy z dat identifikovat nelze. Prokazatelná je jen existence jádra.⁸⁸

Zašesté, alarmisté jako Wallerstein pracují primárně s ekonomickými nerovnostmi a ukazateli, popírači je naopak doplňují o další proměnné, jako je průměrná naděje na dožití či míra vzdělanosti, které lépe zohledňují kvalitu života i potenciál rozvoje dané země do budoucna. Takto je kupříkladu konstruován index lidského rozvoje (*Human Development Index* – HDI), který s čistě ekonomickými ukazateli koreluje jen slabě. Existují totiž země s relativně nízkým průměrným příjmem, ale kvalitním vzděláváním a dostupnou zdravotní péčí (Rusko, Srí Lanka, Kostarika), nebo naopak bohaté státy s nižší úrovní vzdělanosti a méně dostupnou zdravotní péčí, jako třeba země Perského zálivu.⁸⁹ Nerovnosti mezi státy měřené indexem lidského rozvoje jsou proto výrazně menší než mezistátní nerovnosti odvozované čistě z distribuce průměrných příjmů, a navíc v tomto ohledu dochází k dlouhodobé, jednosměrné a výrazné konvergenci; z celosvětového trendu zvyšování indexu lidského rozvoje a zahlazování nerovností se „utrhl“ pouze zhruba dvacet nejchudších zemí subsaharské Afriky. Zatímco například poměr lidského rozvoje Spojených států vůči Indii v roce 1870 byl patnáct ku jedné, v roce 2000 je to již pouze tři ku jedné. Také tyto metriky tedy zpochybňují Wallersteinův teoretický model kalkulující se silnou polarizací a prohlubující se divergencí. Slabiny alternativních ukazatelů jsou však mnohdy stejné jako u indikátorů ekonomických: pracují s národními průměry, a zohledňují tak nerovnosti mezi státy, nikoliv nerovnosti uvnitř států nebo v globálním měřítku; integrální míry jako Giniho koeficient pak mají tendenci přehlížet divergenci krajních pólů distribuce (poměr rozvoje nejzaostalejších a nejrozvinutějších), statistiky za chudé země periferie navíc nebývají spolehlivé.⁹⁰

⁸⁸ Srv. SUTCLIFFE, B.: *World Inequality and Globalization*, s. 24.

⁸⁹ Viz BRADSHAW, Martin: *World Regional Geography: The New Global Order*. Boston, McGraw-Hill 2000, s. 48–50.

⁹⁰ Viz SUTCLIFFE, B.: *World Inequality and Globalization*, s. 32–33.

Záměna čistě ekonomických ukazatelů za jiné však podle mého názoru nutně nedává obraz méně rozděleného a sblížujícího se světa. Příklad nerovné distribuce přírodních zdrojů mezi Severem a Jihem totiž naopak podporuje Wallersteinův model; opět tedy záleží na tom, co a jakým způsobem měříme a také jaké historické období zvolíme. Jak se vyjádřil Robert McNamara, bývalý americký ministr zahraničních věcí a pozdější prezident Světové banky, od roku 1985 směřují všechny důležité toky surovin, zemědělských plodin i financí paradoxně z chudých zemí globálního Jihu do bohatých zemí Severu. Přirovnává to k absurdní krevní transfuzi, kterou dává nemocný zdravému.⁹¹ Podle historika Paula Kennedyho sice tvoří obyvatelé Spojených států méně než čtyři procenta světové populace, spotřebovávají ale okolo čtvrtiny celosvětových zdrojů ropy. Průměrný Američan tak spotřebovává dvakrát více přírodních zdrojů než Švéd a třikrát více než Ital, ale třináctkrát více než Brazilec a pětadvacetkrát více než Ind. Američan dokonce v průběhu svého života spotřebovává dvěstěosmdesátkrát více přírodních zdrojů než Haitan nebo obyvatel subsaharského Čadu.⁹² Zdá se, že Sever, kde žije okolo jedné šestiny světové populace, může spotřebovávat více než tři čtvrtiny světových zásob energie a plných pět osmdesát procent produkce dřeva jen díky zadlužení Jihu, který se pak musí stále více zapojovat do systému světového obchodu a za své půjčky platit surovinami nebo zemědělskými komoditami.⁹³ Podobně nerovné jsou totiž toky potravin, často směřujících z chudých a zadlužených periferních zemí, specializovaných již od dob kolonialismu na export jedné či dvou takzvaných *cash* plodin, a to na úkor produkce základních plodin pro potřeby domácí populace, jejíž podstatné procento trpí podvýživou či akutním hladem. Afrika tak díky monokulturním plantážím poskytuje asi polovinu světové produkce kaka a palmového oleje, mezi další výrazné exportní produkty patří káva, bavlna nebo tabák. Periferní Thajsko, Vietnam, Indie a Pákistán jsou zase vůbec největšími světovými vývozci rýže.⁹⁴ Ovšem ceny surovin a zemědělských komodit (s výjimkou ropy a zemního plynu) na světových trzích výrazně fluktuují, a od roku 1973 navíc dlouhodobě klesají, dílem proto, že si na nich periferní země závislé na jejich exportu vzájemně konkurují.⁹⁵ Problém ale není jen v systému světového obchodu a zadlužení, ale také v tom, že půdu na periferii často kontrolují velcí pozemkoví vlastníci, kteří politicky blokují pozemkové reformy

⁹¹ Viz podle GORE, Albert: *Země na misce vah*. Praha, Argo 1994, s. 53.

⁹² KENNEDY, Paul: *Svět v 21. století: Chmurné vyhlídky i ukládané naděje*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1996, s. 38.

⁹³ Srv. KELLER, J.: *Až na dno blahobytu*, s. 21–22 (viz pozn. 15).

⁹⁴ Srv. BIČÍK, I. a kol.: *Atlas dnešního světa*, s. 89 a 137 (viz pozn. 69).

⁹⁵ DANĚK, Petr: Nerovnoměrný rozvoj světa. In: JEHLÍČKA, P. – TOMĚŠ, J. – DANĚK, P. (eds.): *Stát, prostor, politika*, s. 24–56, zde s. 42–43 (viz pozn. 20).

a preferují zemědělskou výrobu orientovanou na zisk, takže vždy raději zasejí plodiny na export než pro místní obyvatelstvo s nižší kupní silou.⁹⁶

Ve světě tedy prokazatelně neexistuje jednoznačný a jednosměrný trend ani ke konvergenci, ani k divergenci, ale v různých historických obdobích, v různých oblastech (ekonomických i mimoekonomických) a na různých měřítkových úrovních se může – dokonce současně – odehrávat odlišný vývoj.⁹⁷ Postulování dlouhodobého lineárního historického trendu, jak se o to pokouší Wallerstein, pracující s představou akumulace kapitálu a prohlubování nerovností ve světové kapitalistické ekonomice od 15. století do současnosti, je v rozporu s – jakkoliv nedokonalou – dostupnou empirickou evidencí. Řešením by mohla být nikoliv příliš ambiciózní snaha nalézt jednosměrný trend vývoje nerovností v rámci světové kapitalistické ekonomiky – v pojetí alarmistů vzestupných, v pojetí popíračů sestupných – ale spíše poněkud skromnější identifikace střídání vzestupných a sestupných cyklů na úrovni globální i regionální, která by přiznala relevanci jak mechanismům konvergenčním, tak těm divergenčním. Takto dnes postupuje kupříkladu srbsko-americký ekonom Branko Milanović, sdílející s Wallersteinem zájem o delší historickou perspektivu.⁹⁸ Přitom Wallerstein sám ve svém eklektickém uvažování o dějinách přiznává nemalou roli různým cyklům a pulzacím; k cyklické perspektivě tak má blízko,⁹⁹ což se zdá z hlediska nerovností relevantní především v případě dlouhých Kondratěvových vln hospodářského vývoje.

Rytmy světového systému: Kondratěvovy a jiné vlny

Pro vysvětlení toho, proč se kapitalistický světový systém dlouhodobě vyvíjí nerovnoměrně, si totiž Wallerstein poněkud eklekticky pomáhá dvěma klíčovými koncepty: Kondratěvovými vlnami a nerovnou směnou. *Kondratěvovy dlouhé vlny* (čtyřicet až šedesát let) vedou k *pulzaci* světové ekonomiky, k *cyklům* zrychlování a opětovného zpomalování tempa ekonomického růstu. Nikoliv tedy nutně k absolutnímu poklesu produkce; celkový historický trend je dle Wallersteina spíše vzestupný, cyklicky jen kolísá jeho dynamika a celý proces si lze ještě lépe než coby sérii sinusoid představit jako za sebe vzestupně řazené exponenciální křivky ve tvaru „S“. Tyto vlny, pojmenované po sovětském ekonomovi Nikolaji

⁹⁶ Viz REINOHLOVÁ, Eva: Zemědělství rozvojových zemí: Industrializace versus udržitelnost. In: *Tamtéž*, s. 127–150, zde s. 135.

⁹⁷ Srv. BLAŽEK, J.: *Teorie regionálního rozvoje*, s. 238 (viz pozn. 21).

⁹⁸ Viz MILANOVIC, B.: *Global Inequality* (viz pozn. 73).

⁹⁹ Viz HOLUBEC, S.: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 443–444 (viz pozn. 4).

Kondratěvovi,¹⁰⁰ jsou způsobeny pravidelně se dostavujícími inovačními impulzy v podobě celých *trův inovací*, které vždy po nějakou dobu stimulují všeobecný hospodářský růst. To platí i pro již existující obory či odvětví, ve kterých k ní-jak dramatickým inovacím nedochází (analogií by zde byl vztah mezi hnacími a hnanými odvětvími hospodářství).¹⁰¹

Wallerstein je zde inspirován rakouským ekonomem Josephem Aloisem Schumpeterem, který ve své práci *Kapitalismus, socialismus a demokracie* upozorňoval, že inovační vzestup je zároveň obdobím *kreativní destrukce*.¹⁰² Nové technologie výroby či organizace práce, marketingu a prodeje totiž likvidují ty předchozí a méně konkurenceschopné, aby nakonec byly samy dříve či později odsunuty na „sметиště ekonomických dějin“ ještě kreativnějšími firmami, které přijdou s dalšími převratnými inovacemi, jež překonají novinky současné. Takto například došlo k likvidaci velmi početné konkurence po zavedení pásové výroby automobilů Henrym Fordem nebo k zániku drobných zemědělských farem na americkém Středozápadě po dostavbě železnice. Novějším příkladem by mohla být likvidace technologie polaroidu digitálními fotoaparáty nebo magnetofonových pásků kazetami a poté kazet CD a DVD disky.¹⁰³

Díky důrazu na výzkum, inovace a vizionářství ve vztahu k budoucí podobě poptávky a produkce firma získává v případě úspěchu dočasné výsadní postavení *kvazimonopolu*. To je ostatně klíčový motiv v pozadí jejího inovačního úsilí a vlastně i hybatel technologického pokroku. Firmy tedy v jejich jednání a strategiích nemotivuje jen krátkodobé kolísání cen aktuální produkce, jež vzniká na základě střetu nabídky stávajících firem a poptávky stávajících spotřebitelů, jak to vidí hlavní proud ekonomické teorie. Dlouhodobý ekonomický vývoj lze totiž chápat jako neustálou obousměrnou tranzici mezi relativně svobodnou soutěží

¹⁰⁰ Nikolaj Dmitrijevič Kondratěv (1892–1938) podnětně zkoumal různé cykly ve vývoji kapitalistické ekonomiky a patřil ke spoluvůrcům Nové ekonomické politiky v SSSR ve 20. letech. V roce 1930 byl zatčen a odsouzen za údajně protisocialistická stanoviska k osmileté internaci. V roce 1938 byl na základě nového rozsudku popraven. Kondratěvovy vlny získaly své pojmenování na jeho počest z iniciativy Josepha Schumpetera. (Blíže viz SIRŮČEK, Pavel: Polozapomenuté postavy ekonomického myšlení – N. D. Kondratěv. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 24, č. 2 (2016), s. 81–88.)

¹⁰¹ Srv. ROSTOW, Walt Whitman: *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge, Cambridge University Press 1960.

¹⁰² SCHUMPETER, Joseph A.: *Capitalism, socialism and democracy*. New York – London, Harper 1942 (v českém překladu: TÝŽ: *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004).

¹⁰³ Srv. BLAŽEK, J.: *Teorie regionálního rozvoje*.

více producentů na daném trhu a monopolním postavením jednoho z nich, který zachytil a využil nejnovější inovační vlnu jako první.¹⁰⁴

Přitom v teorii dlouhých vln ekonomického vývoje nejsou důležité objevy či vynálezy samy o sobě, tedy vesměs výsledky základního výzkumu, ale jejich intenzivní aplikace a využití ve výrobě, k čemuž nedochází zcela kontinuálně, nebo naopak naprosto nahodile, ale právě ve vlnách. Trsy inovací, jež se s pravidelností dlouhých cyklů objevují od vypuknutí průmyslové revoluce v zemích jádra, lze přitom popsat v následujících epizodách: Zhruba po roce 1760 šlo o cyklus spjatý s parním strojem, spřádacím strojem na bavlnu „jenny“ a masovou produkcí kvalitního a levného textilu (Velká Británie). Další cyklus po roce 1830 byl nesen těžbou uhlí, výstavbou železnice a produkcí oceli (Británie, Spojené státy). Výroba elektrické energie a chemie stály u zrodu následné vlny po roce 1870, iniciované především ve Spojených státech a Německu. Automobily a petrochemický průmysl (hlavně v USA) podnítily další dlouhou vlnu po roce 1914. Dosud poslední vlna, ve znamení elektroniky, informační revoluce a biotechnologií, se odehrála v Japonsku, Spojených státech a západní Evropě.¹⁰⁵

Vzestupná fáze A, spojená s nástupem každé nové technologické vlny, je provázána výrazným růstem investic do progresivních odvětví, růstem objemu výroby a zaměstnanosti, ale také vzestupem cen pokročilé produkce, zisků a akumulace kapitálu. A to právě díky tomu, že se firmy a podnikatelé s technologicky nejpokročilejší produkcí dočasně nacházejí v pozici kvazimonopolistů. Sestupná fáze B je naopak typická postupným vyčerpáním efektu inovační vlny, přesyčením trhů, poklesem poptávky (v marxistickém pojetí proto, že ve fázi A se vysoce nerovnoměrně distribuují zisky a nepečuje se o koupěschopnou poptávku širokých vrstev), snižováním ceny výrobků a následně i ziskovosti produkce. Akumulovaný kapitál v této situaci na stagnujících trzích nachází jen málo příležitostí k investicím a přesouvá se od produkce a dlouhodobých investic k finančnictví a krátkodobým spekulacím. Sestupnou fází B proto v historii provází splasknutí spekulacemi vzniklých bublin. Velmi často se totiž investuje do půdy, a především do nemovitostí, nebo se „přestřelí“ investice do akcií firem, jejichž dočasná tržní hodnota naprosto neodpovídá reálnému ekonomickému výkonu. To dále přispívá k prodloužení stagnace a snížení tempa růstu.¹⁰⁶

Slabinou konceptu Kondratěvových vln není to, že by jejich existenci nebylo možné empiricky prokázat. Lze je totiž vždy spolehlivě odhalit na agregovaných makroekonomických datech z většího množství států nebo celé světové

¹⁰⁴ Srv. AGHION, Philippe – HOWITT, Peter: A Model of Growth through Creative Destruction. In: *Econometrica*, roč. 60, č. 2 (1992), s. 323–351.

¹⁰⁵ Viz HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů* (viz pozn. 2).

¹⁰⁶ Viz WALLERSTEIN, I.: *World-Systems Analysis* (viz pozn. 29).

ekonomiky, nikoliv však na úrovni jednotlivých národních ekonomik nebo jednotlivých hospodářských odvětví. A to je přesně v souladu s koncepcí Wallersteina, který opouští národní stát jako základní jednotku své analýzy a zajímá se o rytmus světové ekonomiky jako celku a o vývoj jejích jednotlivých makroregionů, aby teprve ze struktury a dynamiky tohoto celku poté deduktivně vysvětloval procesy v jednotlivých zemích. Naposledy se existenci Kondratěvových vln podařilo s pomocí matematické spektrální analýzy – statisticky očišťující cyklickou dynamiku vývoje světové ekonomiky od krátkodobých rušivých vlivů – přesvědčivě prokázat ruským badatelům Andreji Korotajevovi a Sergeji Cirelovi.¹⁰⁷ Základním badatelským problémem tedy není samotná existence dlouhých vln hospodářského vývoje, ale otázka jejich významu pro interpretaci kapitalismu. Koncept se totiž přes velká počáteční očekávání nestal „svatým grálem“ společenských věd, který měl přinést průlom do porozumění modernímu světu, vnést jasno do ekonomické dynamiky kapitalismu v souvislosti s politickým a kulturním vývojem a umožnit prognózovat budoucí vývoj.¹⁰⁸

Chybí stále také všeobecně přijímané vysvětlení, *jak a proč* by se celé plejády technologických inovací měly zas a znovu po celá staletí objevovat a ekonomicky uplatňovat s železnou pravidelností dlouhodobých cyklů. A ani Wallerstein s žádným takovým vysvětlením nepřichází. Kromě technologického determinismu Schumpeterova nebo Wallersteina stříhu totiž známe konkurenční výklady těch samých dlouhodobých cyklů, jako je například demografický determinismus, jenž hovoří o střídání generací a o vlivu jejich odlišného životního cyklu na velikost a strukturu jejich spotřeby, a tím i na tempo hospodářského rozvoje. Pro každou další inovační vlnu je navíc typický nejen růst počtu nových technologií v jejím rámci, ale také stále větší časové překrývání s vlnami předchozími, takže se autoři dostávají do problémů i při dataci jednotlivých vln.¹⁰⁹ Wallersteina by podle mého názoru bylo možné kritizovat také za to, že s pomocí Kondratěvových cyklů argumentuje nápadně často v těch případech, kdy mu docházejí argumenty a dané téma není schopen vysvětlit jinak. Hlavní Wallersteinův argument však zřejmě platí: celé plejády nových technologií se pravidelně rodí v jádru světového systému, a po každé další inovační vlně se proto jádro skokově dále vzdaluje od zbytku světa. Na periferii se pak s velkým časovým zpožděním

¹⁰⁷ Viz KOROTAYEV, Andrey – TSIREL, Sergey: A Spectral Analysis of World GDP Dynamics: Kondratieff Waves, Kuznets Swings, Juglar and Kitchin Cycles in Global Economic Development, and the 2008–2009 Economic Crisis. In: *Structure and Dynamics* [online], roč. 4, č. 1 (2010). [Cit. 2021-07-20.] Dostupné z: <https://escholarship.org/uc/item/9jv108xp>.

¹⁰⁸ Viz HOLUBEC, S.: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 464.

¹⁰⁹ Srv. SIRŮČEK, Pavel a kol.: *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie*. Slaný, Melandrium 2007.

přesouvá výroba postavená na bázi starších inovačních vln, což se nejprve stalo v případě textilního průmyslu, nejnověji u spotřební elektroniky.¹¹⁰

Tohoto jevu si kromě Wallersteina všimla celá řada dalších strukturalisticky orientovaných autorů snažících se vysvětlit udržování či rozevírání nůžek mezi bohatými a chudými makroregiony světa. Ambice těchto cyklických teoretiků jsou však menší, nepokoušejí se postulovat zákonitosti hospodářského vývoje v rozmezí staletí, ale spíše desetiletí. Například *teorie výrobních cyklů* z šedesátých let minulého století amerického ekonoma Raymonda Vernona hovoří o tom, že každý výrobek prodělá třífázový cyklus: nový výrobek, zralý výrobek a standardní výrobek. Přitom se jeho výroba postupně přesouvá do těch oblastí, kde pro danou výrobu existují nejlepší podmínky. Nejprve se vyvine a vyrábí v nejvyspělejších jádrových regionech, jejichž komparativní výhoda nespočívá jen v technologické převaze, ale také v kvalifikované pracovní síle a koupěschopném trhu pozitivně přijímajícím nové a drahé produkty (zprvu se neustále modifikuje právě s ohledem na pečlivý rozbor reakcí náročných zákazníků). Ve druhé fázi se nový výrobek definitivně prosadí na trhu, klesá jeho cena a je také silně exportován. Nakonec je technologie všeobecně zvládnutá, vyspělý region ztrácí komparativní výhody a plně standardizovaný výrobek se začíná ve velkých sériích vyrábět a exportovat z méně vyspělých regionů s levnou pracovní silou. Celý cyklus prodělaly typicky kalkulačky nebo televizory, dnes podobným cyklem prošly mobilní telefony nebo digitální fotoaparáty. Délka cyklu se přitom u různých výrobků pohybovala od několika málo let až po desetiletí.¹¹¹

Podobnou dikcí jako Wallerstein pak hovoří také *teorie ziskových cyklů* americké ekonomky Ann Markusenové, vypracovaná v osmdesátých letech, která kromě schumpeteriánského přístupu k inovacím zdůrazňuje také klíčový vliv firemních strategií, usilujících o *superzisky* díky dočasnému dosažení monopolní pozice na trhu dané inovačním (technologickým) náskokem. Firmy jsou zde tedy chápány jako aktivní subjekty, nejde již pouze o vliv struktur, čímž se tato autorka poněkud vzdaluje Wallersteinovi a jeho neomarxismu.¹¹² Výrazným příkladem úspěšného praktikování této strategie však podle mého názoru dnes nejsou pouze nadnárodní korporace z jádra, ale například také korejský koncern Samsung, tedy aktér semiperiferie, který v posledních třiceti letech vždy masivně investoval do teprve se rodícího odvětví (ovládl výrobu tranzistorových rádií, poté plochých televizorů, dnes externích disků), aby ho oligopolizoval právě ve fázi superzisků (a využil úspor z rozsahu) a poté ho ve fázi normálních zisků (po vstupu

¹¹⁰ Viz WALLERSTEIN, I.: *World-Systems Analysis*.

¹¹¹ Srv. BLAŽEK, J.: *Teorie regionálního rozvoje*, s. 141.

¹¹² *Tamtéž*, s. 142–147.

dalších výrobců, nasycení trhu a zintenzivnění cenové konkurence) stejně rychle opustil a vrhl svůj kapitál do dalších nově se rýsujících perspektivních odvětví.¹¹³

Wallersteinovi by se v souvislosti s dlouhými ekonomickými cykly a technologickými faktory dalo podle mého názoru vytknout také to, že srozumitelně nezohledňuje mechanismy, které nepůsobí divergentně směrem k dalšímu štěpení světa na jádro a periferii, ale naopak konvergentně a mají tendenci náskok jádra umenšit. Vyspělým regionům jádra totiž permanentně hrozí technologické „uzamčení“ (*lock-in*), které popisují koncepty závislosti na minulé cestě rozvoje (*path dependence*). Nebezpečí spočívá v tom, že se zvolené trajektorie nedokáží vzdát ani poté, co je již dávno jasné, že se vyčerpala a že způsob produkce, který se možná osvědčil v minulosti, nebude představovat záruku úspěchu a prosperity v budoucnosti, za což zaplatí ztrátou konkurenceschopnosti. Konkrétní společenské a historické události i zájmy konkrétních skupin se promítají do rozhodování a chování jednotlivců takovým způsobem, že vedou k ustálení určitého způsobu produkce nebo určitého využívání technologií, i když nejsou zcela racionální nebo nejefektivnější (jde o suboptimální rovnovážný stav). Přesto se však vlivem historických okolností a pozitivní zpětné vazby stávají dominantními. To pak také může jádrovým oblastem zabránit v tom, aby úspěšně zachytily další trs inovací a nové inovační vlny. Na úrovni jednotlivé technologie je klasickým příkladem historické prosazení počítačové klávesnice QWERTY, která je však až o čtyřicet procent pomalejší než klávesnice konkurenční. Na úrovni národních ekonomik by byla příkladem Velká Británie, která nedokázala dostatečně zachytit nástup nové inovační vlny spjaté s masovou produkcí automobilů a petrochemií.¹¹⁴

Periferizace a nerovná směna

Druhým mechanismem prohlubujícím nerovnosti v kapitalistickém světovém systému je nerovná směna. Ekonomové hlavního proudu sice hovoří o svobodném, dobrovolném a oboustranně výhodném mezinárodním obchodu, ze kterého díky komparativním výhodám rovným dílem profitují rozvinutější i zaostalejší regiony. Wallerstein oproti tomu s pečlivostí historika dokládá, že takto ideální svět po většinu historie funguje pouze v učebnicích ekonomie, ignorujících fenomén moci a donucení. A namísto toho propaguje alternativní výkladové

¹¹³ Viz Asia's new model company: Samsung and its attractions. In: *The Economist* [online], 01.10.2011. [Cit. 2021-07-20.] Dostupné z: <https://www.economist.com/leaders/2011/10/01/asias-new-model-company>.

¹¹⁴ Srv. BLAŽEK, J.: *Teorie regionálního rozvoje*.

schéma v podobě konceptů *periferizace*, a především *nerovné směny*, které se však stejně jako Kondratěvovy vlny netěší přílišné oblibě mainstreamové ekonomie.¹¹⁵

Ekonomiky jádra jsou v jejím pojetí až příliš často „nachytány“ v pozici *kvazi-monopolistů*. Díky technologickému náskoku totiž nabízejí produkty, které zbytek světa vyrobit neumí, ale potřebuje je, a nacházejí se tak v silnější pozici. Početné země periferie jsou naproti tomu vystaveny velmi ostré *vzájemné konkurenci*, všechny totiž nabízejí zhruba totéž (zemědělskou produkci, nerostné suroviny, nenáročnou spotřební zboží, levnou pracovní sílu), na trhu jsou daleko zranitelnější a cenu své snadno zaměnitelné produkce tak musí tlačit drasticky dolů. Čím více pak klesá cena jimi nabízených komodit, tím více se výpadek příjmů snaží nahradit dalším navýšením produkce na export, což ovšem vede k dlouhodobé nadprodukcí většiny plodin a surovin vyvážených z periferie, jejíž celková pozice se tím dále zhoršuje. Periferní země se tak v rámci světové ekonomiky účastní pověstných „závodů ke dnu“. Příkladem by byl pád světových cen všech zemědělských komodit a přírodních surovin nabízených rozvojovými zeměmi, snad s výjimkou ropy, odehrávající se po druhé světové válce. V posledních pěti letech tak platí, že společnosti periferie na světových trzích musejí nakupovat drazé a prodávat levně, zisky se pak přesouvají do jádra a globální nerovnosti se zvětšují. Vzestup jedné je pak podle Wallersteina vykoupěn relativním, či dokonce absolutním sestupem druhých.¹¹⁷ Výjimku představují vysocí vyspělé země, jako Norsko či Švýcarsko, které dlouhodobě obchodují téměř výhradně jen se zeměmi jádra, a navíc nikdy v minulosti neměly kolonie, které by mohly takto vykořisťovat.¹¹⁸

Druhým klíčovým faktorem nerovné směny je rozdílná *mzdová hladina* ve vyspělých a zaostalých zemích, které spolu obchodují. Toto pojetí zdůrazňoval především původní autor koncepce nerovné směny, řecko-francouzský ekonom Arghiri Emmanuel. Do ceny obchodovaného zboží jsou podle něj na jedné straně zahrnuty vysoké mzdy (takzvané supermzdy) vyplácené dělníkům ve vyspělých zemích, zatímco rozvojovým zemím je umožněno zahrnout do ceny jimi nabízené produkce pouze mzdové náklady na úrovni blízké existenčnímu minimu. Emmanuel zde uplatňuje marxistický předpoklad, že cena zboží se neodvíjí od nabídky a poptávky na trhu, ale od výrobních nákladů, především pak od výše mezd. Důvodem nízkých mezd na periferii je především stálý přebytek volné

¹¹⁵ Viz HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*.

¹¹⁶ Srv. ARRIGHI, Giovanni – SILVER, Beverly J. – BREWER, Benjamin D.: Industrial Convergence, Globalization, and the Persistence of the North-South Divide. In: *Studies in Comparative International Development*, roč. 38, č. 1 (jaro 2003), s. 3–31.

¹¹⁷ WALLERSTEIN, I.: *World-Systems Analysis*.

¹¹⁸ Viz HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*.

pracovní síly. Poptávka po práci převyšuje nabídku, protože na rozdíl od historického populačního vývoje jádra nedostala periferie šanci výraznější emigrace svého obyvatelstva, poté co také zde s určitým fázovým zpožděním nastal demografický přechod provázený rychlým početním nárůstem obyvatelstva. Podobně výrazným faktorem je kontrast mezi slabou či neexistující odborovou organizací dělníků na periferii a dlouhodobě silným tlakem organizovaných odborů v jádru. Jádro tak nemá monopol pouze na určitý druh produkce, ale také na odborově organizované dělnictvo. V centru tak žije takzvaná dělnická aristokracie, jež si udržuje výhodnou pozici vůči atomizovaným, odborově neorganizovaným a na trhu práce vzájemně si konkurujícím dělníkům z rozvojových zemí. Ve výsledku tak podstatný podíl z ceny výrobků nabízených jádrem představuje hodnota práce. Roste zde proto životní úroveň, spotřeba stimuluje domácí ekonomiku, tvoří se vyšší úspory a uvolňují se prostředky pro další investice, dochází k celkové akumulaci kapitálu. Oproti tomu minimální podíl mezd na ceně exportované produkce z periferie spolehlivě zabraňuje vytvoření silné koupěschopné domácí poptávky, tvorbě úspor a akumulaci kapitálu.¹¹⁹ Třetí mechanismus nerovné směny představuje tendence nadnárodních korporací *maximalizovat zisk na periferii a odčerpávat ho* pro potřeby akcionářů a investic v zemích jádra. Tento mechanismus eklekticky píšící Wallerstein převzal od dalšího marxistického autora, německo-belgického ekonoma a politika Ernesta Mandela.¹²⁰

Immanuel Wallerstein však předně ukazuje, jak jsou jednotlivé regiony světa přinuceny do nerovnoměrné směny zas a znovu vstupovat, protože jim kvůli vysoké míře specializace a osově dělbě práce, vytvořené a ustálené v historické éře kolonialismu, ani nic jiného nezbyvá. Kolonie totiž byly koncipovány jako zdrojnice nerostných surovin a levné monokulturní zemědělské produkce a zároveň jako odbytiště průmyslových výrobků metropole. Ačkoliv země periferie pak získaly díky hnutí za nezávislost alespoň formální politickou samostatnost, nebylo tak snadné zrušit ekonomickou závislost na metropoli a dosáhnout suverenity i ve sféře hospodářského života.¹²¹

Dosud proto přetrvává vysoká zranitelnost produkčně specializované periferie (zejména Afrika a menší země Latinské Ameriky), která je důsledkem závislosti na výkyvech cen jimi produkovaných komodit na světových trzích, případně na podobně nevyzpytatelném počasí ovlivňujícím úrodu zemědělsky profilovaných států. Například okolo devadesáti procent exportu Zambie představuje měď, Jamajka je podobně silně závislá na vývozu bauxitu, řada zemědělsky orientovaných afrických zemí zase trpí meziročními výkyvy hrubého domácího produktu

¹¹⁹ Viz WALLERSTEIN, I.: *World-Systems Analysis*, s. 98.

¹²⁰ Viz HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*.

¹²¹ Viz WALLERSTEIN, I.: *World-Systems Analysis*.

v řádech až desítek procent, jež silně korelují s množstvím a průběhem srážek v daném roce. Tato nestabilita pak v kombinaci s dlouhodobým poklesem světových cen komodit produkovaných na periferii od sedmdesátých let minulého století způsobila, že postkoloniální ekonomiky nebylo možné reformovat prostřednictvím investic určených na jejich *diverzifikaci*, a tedy je vymanit ze stávající pozice v mezinárodní dělbě práce, nastavené již v éře kolonialismu.¹²²

Snaha nastartovat takovýto rozvoj a diverzifikaci hospodářství těchto zemí skrze úvěry nakonec vedla k jejich vysokému zadlužení a dalšímu zvýšení závislosti na zemích jádra. *Dluhová krize* vypukla naplno v roce 1982 v Mexiku a dalších jihoamerických zemích, aby se velmi rychle rozšířila i do Asie a Afriky. Lékem měly být takzvané programy strukturálních úprav (*Structural Accommodation Programmes* – SAP), až do dnešních dnů ordinované experty Mezinárodního měnového fondu a Světové banky, ve kterých mají hlavní slovo věřitelé jádra hájící zájmy bohatých zemí. Jejich cílem je zajistit splácení dluhu, vesměs skrze podporu valutového exportu a maximální ořezání veřejných rozpočtů předlužených zemí. Silně zadlužené země periferie jsou tedy o to více nuceny za každou cenu prodat vše, co mohou, aby splatily poskytnuté úvěry, čímž na světových trzích dále stlačují ceny zemědělských komodit a nerostných surovin. Nacházejí se tak již třetí či čtvrtou dekádu v *dluhové pasti*, oproti které bylo sociopoliticky turbulentní dění v nesolventním Řecku po roce 2008 jen lehkou epizodou.¹²³

Stejně jako současná neokoloniální situace také předchází éra kolonialismu podle Wallersteina představovala období akumulace kapitálu v centru skrze nerovnou směnu, dokonce ještě často v kombinaci s otevřeným drancováním oblastí periferie. Zárodek světového systému vznikl se zrodem evropského dálkového obchodu. Tehdy se východoevropské oblasti (například Polsko) podle některých autorů, jako třeba Mariana Małowista, staly jakousi kolonií západní Evropy následkem toho, že začaly ve větším množství vyvážet obilí a zároveň dovážet anglické sukno z ovčí vlny a hotové výrobky. Zatímco tak jádro rušilo nevolnictví a stále větší podíl pracovní síly přesouvalo do manufaktur, kde lidé pracovali za mzdu, východní Evropa zažívala relativní agrarizaci, úpadek měst a řemesel i zvýšení tlaku na vykořisťování pracovní síly v podobě navyšování robotní povinnosti na panských statcích pěstujících exportní plodiny; proto se o tomto období východoevropských dějin někdy hovoří jako o druhém nevolnictví.¹²⁴

Další expanze světového systému a prohlubování osově dělby práce mezi jednotlivými regiony jsou spjaty zejména s nerovnou směnou v rámci takzvaného

¹²² Viz JEHLIČKA, P. – TOMEŠ, J. – DANĚK, P.: *Stát, prostor, politika* (viz pozn. 20).

¹²³ Srv. BAŇOUCH, Hynek – FEDORKO, Martin: *Mezinárodní organizace*. Brno, Masarykova univerzita 2001; srv. také KELLER, J.: *Teorie modernizace* (viz pozn. 15).

¹²⁴ Srv. HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*.

trojúhelníkového obchodu. Ten byl jednostranně výhodný pro kolonizátory z jádra. Především anglické, holandské a francouzské lodě z Evropy vyvážely textil, bižuterii, spotřební zboží, ale ve velkém také zbraně a alkohol. V Guinejském zálivu je poté evropští obchodníci směňovali za černé otroky, které – pokud plavbu vůbec přežili – s vysokým ziskem prodávali v Severní a Jižní Americe. Do vyprázdněných lodí potom místo otroků naložili stříbro, zlato (Jižní Amerika) a také cukr, tabák, bavlnu či rum a celý náklad zpeněžili v Evropě, takže se zisk akumuloval v koloniálních metropolích. Akumulace zisku a poptávka vytvořená mezinárodním obchodem vedly k rozvoji evropských manufaktur a stimulovaly zdejší průmyslovou revoluci. Západní Evropa se tedy již v této době specializovala na inovace, produkci hotových výrobků a vysoce ziskové provozování světového obchodu. Afrika se mezitím stala zdánlivě nevyčerpatelnou zdrojnicí levné pracovní síly a Brazílie, Karibik či jih Spojených států se specializovaly na aktivity, jako byla zemědělská monokulturní velkoprodukce (plantáže) nebo dolování surovin náročných na množství pracovní síly. Jednu z příčin, proč se v této době Evropa dále ekonomicky „utrhlá“ zbytku světa a byla schopná pronikat s levnými a kvalitními produkty na světové trhy, představuje otrocká práce.¹²⁵ Jak to lapidárně shrnul Stanislav Holubec: „Evropský hospodářský zázrak stojí do značné míry na práci otroků.“¹²⁶ Pozoruhodné ovšem je, že ne všechny koloniální velmoci dokázaly na trojúhelníkovém obchodu profitovat, kolonialismus tak sám o sobě automaticky nevede k prosperitě. Především Španělsko a Portugalsko v něm totiž nemělo co nabídnout a jejich prvotní úspěch postavený na drancování indiánského zlata nebyl stabilně udržitelný, v dlouhodobějším horizontu se dokonce ukázal být hlavní příčinou jejich úpadku.¹²⁷

Holubec ostatně uvádí ještě jeden velmi ilustrativní příklad nerovné směny z koloniálního období, a to na mikroúrovni, takže je snáze uchopitelný než Wallersteinem forsírované příklady z makroměřítká. Směna pušek a alkoholu za kůže bizonů mezi bělochy a severoamerickými indiány vedla k tomu, že indiáni s pomocí nově se objevujících pušek začali více lovit. Spolu s vybitými bizony ale docházela i potrava. Jednotlivé kmeny se kvůli mizejícím možnostem obživy dostávaly stále častěji do vzájemných konfliktů o zbývající stáda. Přitom tyto konflikty byly s použitím střelných zbraní daleko krvavější, a navíc přispěly k další poptávce po puškách, což nutilo indiány nabídnout bělochům ještě více kožešin. Přebytek nabízených kožešin na trhu a úsilí jednotlivých kmenů je prodat tak nakonec vedly k radikálnímu poklesu jejich směnného kurzu vůči puškám. Bílí obchodníci zbohatli a prostředky dále investovali, zatímco zbídačení

¹²⁵ Viz WALLERSTEIN, I.: *World-Systems Analysis*.

¹²⁶ HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*, s. 57.

¹²⁷ Viz TÝŽ: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina.

indiáni, vystavení vzájemné konkurenci, se prosperity nedočkali a nakonec neměli na výběr, zda se do nerovné směny zapojí.¹²⁸ Stejně jako celé regiony kolonizovaného světa, které byly do kapitalistického světového systému pro změnu vtaženy mocnostmi jádra pod hrozbou namířených kanonů a naostřených bajonetů. To byl případ Číny po opiových válkách s Anglií (a Francií), která na čínský trh dodávala v Evropě zakázanou drogu, nebo Indie v britském područí, která směla obchodovat jen s vybranými britskými monopolisty; indická průmyslová výroba, na počátku koloniální éry snad srovnatelná s anglickou, v důsledku zkolabovala na třetinu původního stavu.¹²⁹

Podle konceptu *periferizace* tedy nejsou dlouhodobé ekonomické rozdíly mezi centrem a periferií dány jen rozdílnou kulturou, environmentálními faktory nebo nahodilými historickými událostmi. Souvisejí spíše s běžným a každodenním fungováním světové kapitalistické ekonomiky. Podstatný je přitom způsob začlenění dané společnosti či státu do jejího rámce. A ten v případě periferie dále podporuje periferijní činnosti, zatímco potlačuje aktivity charakteristické pro centrum.¹³⁰

Epistemologický obrat: hegemonie a eurocentrismus

Pomyslnou základnu světového systému tedy ve Wallersteinově pojetí představuje mezistátní systém mezinárodních vztahů (včetně jeho hegemonu), a především ekonomický systém mezinárodního obchodu, založený na nerovné směně. Zájem o „nadstavbu“ u Wallersteina přichází až spolu s epistemologickým obratem v pozdější fázi jeho bádání. Od devadesátých let se stále více zajímá nikoliv o to, jaký svět doopravdy je a jak reálně funguje, ale o mechanismy, jakými se vytvářejí a prosazují naše představy o něm. Držitelé moci podle Wallersteina vždy zas a znovu tvrdí, že jsou to právě oni, kdo ztělesňuje a propaguje jediné správné a celosvětově univerzální hodnoty a praktiky. Společnosti jádra mají být všeobecně vnímány jako nadřazené vůči společnostem semiperiferie a periferie, dominance jádra nad ostatním světem pak může být legitimizována jako oprávněná. Samotná hrubá síla k udržení trvalé nadvlády totiž nestačí, a navíc je její uplatňování zbytečně nákladné. Mocní proto pochopili, že na slovech a pojmech, skrze které se díváme na svět, skutečně záleží. Neustále tak vytvářejí jakousi nadstavbu v podobě „intelektuálního lešení“, které má podepřít a ospravedlnit existenci daleko trvanlivější „základny“.¹³¹

¹²⁸ HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*.

¹²⁹ Viz WALLERSTEIN, I.: *World-Systems Analysis*.

¹³⁰ Viz HOLUBEC, S.: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 461.

¹³¹ Viz HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*.

Wallerstein na konkrétním historickém materiálu s dikcí strukturalisty ukazuje, jak se způsoby legitimizace zajišťující dominanci silných nad slabými a bohatých nad chudými během dějin reprodukují a jak jsou i napříč staletími překvapivě podobné. Na počátku 16. století se totiž spolu se španělskou expanzí do Jižní Ameriky poprvé rozhořela ostrá debata o oprávněnosti kolonialismu a násilné christianizace indiánů. Od té doby se ovšem její hlavní argumenty zas a znovu vynořují, opakují a reprodukují, jen v nových kulisách a souvislostech. Nejpozději se tak podle Wallersteina opět stalo před invazí Spojených států do Iráku v roce 2003.¹³²

Počátkem 16. století proti sobě stáli před porotou ustavenou španělským císařem Karlem V. dva zneprátení jezuité. Jistý Sepúlveda byl příznivcem násilných katolických misí a nucené práce indiánů na důlních a zemědělských majetcích provozovaných Španěly. Argumentoval tak ve prospěch kolonialismu, nekompromisního zotročení a násilného pokřesťanství jihoamerických pohanů. Oprávněnost tvrdého postupu spatřoval v tom, že indiáni jsou jen primitivní, omezení a negramotní barbari. Blízcí spíše zvířatům než lidských tvorům, protože se neochotně učí složitějším úkonům, oddávají se (z pohledu Evropanů) neřestnému a nepochopitelnému chování, a hlavně provozují odpudivě krvavé pohanské obřady, včetně lidských obětí pochybným bohům. Sepúlveda takto *eurocentricky* hodnotil, moralizoval a povýšeně soudil, že indiáni vyznávají praktiky porušující univerzální lidské hodnoty, dopouštějí se neomluvitelných zločinů proti lidskosti a skandálních hříchů proti Bohu. Proto mělo být zapotřebí, aby indiány neprodleně ovládnul někdo civilizovaný, tedy Španělé. I když si to možná zatím neuvědomují, je to pro ně nejlepší řešení. Musí přijmout trest za své přečiny proti Bohu a Pravdě. Pouze tvrdá nadvláda také dokáže zjednat jejich nápravu, proměnit je v jiné bytosti a přivést je na jedinou správnou cestu evangelizace, chápanou jako bezalternativní šíření celosvětově univerzálních hodnot. Španělé byli navíc v Sepúlvedově logice nejen Bohem povoláni k šíření křesťanské víry, ale součástí jejich nelehké morální mise v boji proti zlu měla být také obrana indiánů před sebou samými; tedy především těch nevinných indiánů, kteří jsou vystaveni krutostem a barbarství svých soukmenovců.¹³³

Naopak jezuita Las Casas, na jehož straně původně stál papež i španělský císař, v učené disputaci kontroval tím, že „barbar“ je mlhavý a zavádějící pojem. V minulosti byli přeci za barbary označováni starými Římany i samotní Španělé. Také prý nelze stereotypně zobecňovat krajně menšinové projevy na celou indiánskou populaci. Ve skutečnosti totiž již jen málo kmenů praktikuje lidské oběti. Dále Las Casas přišel s argumentací *morálním relativismem*: kulturně cizí

¹³² WALLERSTEIN, I.: *Evropský univerzalizmus*, s. 13–35 (viz pozn. 13).

¹³³ *Tamtéž*, s. 13–26.

skupinu nemůžeme soudit podle měřítek a norem běžných v Evropě. Právo kohokoliv soudit má koneckonců jedině Bůh, nikoliv Španělé. Stejně tak obranu nevinných je nejlepší nechat na Všemohoucím. Míchat se s použitím síly do vnitřních záležitostí indiánů s cílem chránit jedny před druhými pak lze, ale pouze pokud se vyčerpaly všechny nenásilné možnosti a nemůže to za nás udělat nikdo jiný. I tak je ale zapotřebí minimalizovat případné škody, aby krveprolití z důvodu obrany nevinných nebylo nakonec větší než to, kterému se má zabránit. Konečně, násilná christianizace je odsouzeníhodná morálně, ale i čistě pragmaticky. Zbožným křesťanem se může člověk stát jen dobrovolně, nikoliv z donucení. Násilné misie a kolonialismus navíc plodí odpor a nenávist nejen k jejich vykonavatelům, tedy v daném případě Španělům, ale také ke křesťanskému náboženství, takže jde o postup krajně kontraproduktivní.¹³⁴

Podobně pod dojmem teroristických útoků z 11. září 2001 a před invazí do Iráku v roce 2003 podle Wallersteina američtí neokonzervativci tvrdili, že Arabové jsou nebezpeční fanatici, necivilizovaní barbaři a agresivní teroristé, přičemž jejich oponenti upozorňovali, že „terorista“ je zavádějící a neobjektivní nálepka. Navíc prý jen zanedbatelné minimum Arabů terorismus páchá, a nelze proto kolektivně odsoudit všechny. Neokonzervativci útok na Saddáma Husajna dále vydávali za trest za výrobu zbraní hromadného ničení, zatímco odpůrci kontrovali tím, že soudit a trestat má Organizace spojených národů, nikoliv Spojené státy. „Jestřábi“ tvrdili, že historickým posláním Američanů je šířit po světě univerzální hodnoty v podobě lidských práv a demokracie. Odpůrci namítali, že opravdovou demokracii a lásku k Západu nelze vnutit silou, Iráčané si ji musí vybudovat sami. Také na argument, že Saddámem utlačované irácké obyvatelstvo je zapotřebí ochránit a osvobodit, kritici invaze odpovídali s poukazem, že je nejprve nutné vyčerpat všechny možnosti, jež má k dispozici mezinárodní společenství, a i v případě invaze je nutné minimalizovat ztráty civilistů, jejichž jménem k útoku dochází. Jinak bude invaze kontraproduktivní a posílí odpor k Západu (včetně terorismu) i demokracii.¹³⁵

Můžeme snad souhlasit se Stanislavem Holubcem v tom, že Wallersteinova analýza eurocentrismu zůstala ve stínu díla palestinsko-amerického kulturologa Edwarda Saída a jeho úvah o orientalismu,¹³⁶ a také jím inspirovaných postkoloniálních studií.¹³⁷ Oba autoři totiž vycházejí z předpokladu, že struktury vědění jsou propleteny se strukturami moci. Wallerstein se ovšem podle mého

¹³⁴ *Tamtéž*.

¹³⁵ Viz HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*, s. 171–187; srv. WALLERSTEIN, I.: *Evropský univerzalizmus*, s. 13–35.

¹³⁶ Viz SAID, Edward W.: *Orientalismus: Západní koncepce Orientu*. Praha, Paseka 2008.

¹³⁷ Srv. HOLUBEC, S.: Immanuel Maurice Wallerstein (1930–2019).

názoru na rozdíl od Saida neomezuje na rozbor vztahu selektivně vybraných států Západu a muslimského Orientu v koloniální (Velká Británie, Francie) či nekoloniální (Spojené státy americké) éře, ale spíše vztah Západu k muslimskému Orientu chápe jako podmnožinu čehosi geograficky i historicky širšího, tedy vztahu dominantního jádra k dominované periferii, a to od samých počátků evropské expanze až do současnosti. Navíc má po mém soudu Wallerstein explicitněji než Said blízko ke konceptu *hegemonie* Antonia Gramsciho,¹³⁸ jakkoliv Holubec soudí, že je zde primárně inspirován geopolitikou.¹³⁹ Jeho analýza je proto v porovnání se Saidem teoreticky propracovanější. Sám Gramsci přitom vychází z postulátu, že určitá třída nad zbytkem společnosti dominuje, pokud kontroluje všechny klíčové sféry společnosti zároveň. Její ekonomická moc tak musí být propojena s mocí politickou a skrze kontrolu institucí socializace (církev, masmédia a školství) i s mocí kulturní. Jedině pak mohou ovládané třídy přijmout za svůj *světonázor* – a následně tedy i zájmy, hodnoty a normy – třídy dominantní. A dokonce se jím pak ve svém jednání i řídit, jakkoliv to pro ně ve skutečnosti není výhodné (aniž by si ovšem tuto nevýhodnost uvědomovaly).

Jestliže tedy ve Wallersteinově pojetí vůdčí země jádra, totožná s vůdčí velmocí (Španělsko s Portugalskem, Nizozemí, Francie, Velká Británie a nakonec Spojené státy), díky vojenské převaze a sítím aliancí kontroluje systém mezinárodních vztahů, akumulaci kapitálu v propojeném a hierarchicky uspořádaném světovém hospodářství i globálně dominující ideologii, získává skutečnou hegemonii.¹⁴⁰ Takováto hegemonie však nebývá dokonalá, jak na rozdíl od Saida shodně ukazuje Wallerstein i Gramsci. Už jenom proto, že kulturní dominance vždy nepostupuje rovnoměrně s dominancí politickou a ekonomickou. Kupříkladu v době, kdy do světa expandoval evropský kolonialismus, se rychleji než křesťanství v mimoevropských regionech šířil misijně islám, především v jiho-východní Asii a podél afrického pobřeží i na jih od Sahary.¹⁴¹ Podobně se nikdy zcela věrně nepřekrývala centra kultury, ekonomiky a politiky ani v samotné Evropě: v 13. a 14. století sice ekonomicky dominovaly Benátky a Janov, ale centrem kultury zůstávala Florencie; v 17. století docházelo k dynamické akumulaci kapitálu v Amsterdamu, ale kulturní inovace v podobě baroka vzešla z Itálie;

¹³⁸ Srv. GRAMSCI, Antonio: *Sešity z vězení*. Praha, Československý spisovatel 1959.

¹³⁹ HOLUBEC, S.: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina, s. 455.

¹⁴⁰ Srv. WALLERSTEIN, I.: *World-Systems Analysis*, s. 94.

¹⁴¹ Srv. OSTERHAMMEL, Jürgen – PETERSSON, Niels P.: *Globalization: A Short History*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2009, s. 39.

v 19. století svět politicky a ekonomicky ovládl Londýn, avšak centrem malířství a literatury zůstávala Paříž a hudby zase Berlín s Římem.¹⁴²

Konečně, Wallerstein na rozdíl od Saida a konzistentně spolu s Gramscim počítá s tím, že tam, kde je *moc*, je vždy i *odpor*. Tam, kde je hegemonie, je tedy i *kontrahegemonie*, jak ukazuje příběh jezuity Las Casase nebo kritiků americké invaze do Iráku. Vždy tedy existuje i tendence k rozdvojení vědomí utlačovaných skupin a k jejich vymanění z područí dominantní ideologie, zvláště když je tato ideologie v rozporu s jejich každodenní zkušeností s ekonomickým vykořisťováním, mocenským útlakem a kulturním imperialismem. Oproti tomu Said identifikuje jednolitou, unifikovanou a standardizovanou západní představu Orientu, která převládá napříč akademickou orientalistikou i populární kulturou a vzniká prostřednictvím antagonistického vymezování „nás“ vůči „druhým“ v podobě západní představy Orientálců; v tomto vymezování se přitom uplatňuje logika binárních opozit: nadřazení/méněcenní, civilizovaní/barbarští, racionální/iracionální, umírnění/fanatičtí, mírumilovní/násilníci. Said tedy příliš nepočítá se subverzí vycházející zevnitř západních společností a zpochybňující dominující stereotypy, stejně jako ani s odporem vůči nim pocházejícím z periferie¹⁴³ (i když se sám celý život právě o toto v relativním osamocení pokoušel).¹⁴⁴

Závěrečné hodnocení

Koncepci Immanuela Wallersteina lze číst jako příběh o tom, jak malé rozdíly na historickém počátku mezinárodní směny vedou s postupujícím časem ke stále větším nerovnostem. Jak trefně uvádí Stanislav Holubec, jde o koncepci kapitalismu cirkulačního, nikoliv produkčního. Vzestup jedněch je vykoupen relativním, či dokonce absolutním úpadkem druhých. Jednotlivé zóny světového systému – centrum, semiperiferie, periferie – tedy představují spojité nádoby, a nikoliv různá stadia univerzálního dějinného vývoje, v jehož finále mají všichni dosáhnout stejné úrovně blahobytu a svobody.¹⁴⁵ Odtud pak pochází Wallersteinova skepse k možnostem rozvoje periferie v duchu optimisticky se tvářící a po druhé světové válce dominující modernizační teorie. Právě proto například americký

¹⁴² Srv. BRAUDEL, Fernand: *Civilization and Capitalism 15th – 18th century*, sv. 3. New York, Routledge 1984, s. 67–68. Zde bych jen poznamenal, že centrem hudebního světa se během 19. století stala spíše Vídeň.

¹⁴³ Srv. SAID, E.: *Orientalismus*.

¹⁴⁴ Srv. TÝŽ: *Paměti: Nikam jsem nepatřil*. Praha, H+H 2019.

¹⁴⁵ Viz HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*.

sociolog Jeffrey Alexander ve svém slavném článku řadí Wallersteina k předním *antimodernizačním* autorům.¹⁴⁶

Nicméně kritika Wallersteinovy koncepce je podobně rozsáhlá a nepřehledná jako samotné kritizované dílo. Jejím terčem je ekonomický redukcionismus, který dlouho ignoroval roli náboženství a kultury a ani po takzvaném epistemologickém obratu jim nebyl schopen přiznat autonomní status. Kritizováno je i samotné jádro teorie analyzující akumulaci kapitálu ve stále širším světovém měřítku, především prázdnotu pojmů jádra a periferie v kontrastu s realističtější pohledem kladoucím důraz na globální síť (Manuel Castells), nadnárodní korporace (David Korten), destabilizační roli bankovního sektoru a finančního kapitálu (George Soros) či na propojená globální města (Saskia Sassenová). Obecněji se mu přitom vytýká, že jeho analýza kapitalismu je zaměřená primárně na obchod, nikoliv na produkci. Jako ještě problematičtější se ukázal koncept semiperiferie, který původně Wallerstein zavedl v reakci na námitky, že periferie není zdaleka tak homogenní, jak ji zprvu popisoval.

Jakkoliv se Wallerstein staví proti dominujícím ekonomickým paradigmatům vycházejícím z neoliberalismu nebo starších teorií modernizace, kterým vyčítá ahistoričnost a postulování světa existujícího pouze v učebnicích ekonomie, sám bývá kritizován za to, že je jeho teorie v rozporu jak s historickými fakty, tak i s podobou reality, ve které žijeme. Nemluvě o tom, že se zas a znovu nenaplnují jeho prognózy ohledně blížící se systémové krize kapitalismu, provázené pádem americké hegemonie. Zde mají kritici na mysli především historickou (ne)přesnost danou i přehnaně ambiciózním holismem (snahou vše deduktivně vysvětlit z existence a fungování světové kapitalistické ekonomiky a průvodní hegemonie), postulování bezpodmínečné nutnosti zbídačování periferie pro rozvoj jádra, líčení periferie jakožto pasivní entity, trpně přijímající vykořisťování a útlak, nebo empirickou neprokazatelnost nerovné směny¹⁴⁷ či samotné existence a příjmové divergence jádra, semiperiferie a periferie (jak se pokusila ukázat tato studie).

Wallerstein totiž bere za jednoznačné a neproblematické své základní východisko, že skutečně dochází k dlouhodobé divergenci světa a k prohlubování globálních nerovností. Přitom celá diskuse je neskonale komplikovanější, než si autor bez řádného statistického vzdělání připouští, a velmi připomíná obtížnou debatu o empirické prokazatelnosti globálního oteplování, respektive lidského podílu na něm. Zatímco většina statistických údajů a výpočtů skutečně

¹⁴⁶ ALEXANDER, Jeffrey: Modern, Anti, Post, and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the New World of Our Time. In: *Zeitschrift für Soziologie*, roč. 23, č. 3 (1994), s. 165–197.

¹⁴⁷ Srv. HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*; TÝŽ: Moderní světový systém Immanuela Wallersteina; SUŠA, O.: *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti* (viz pozn. 14).

dokládá růst nerovností, existují stále i renomované konkurenční studie dokládající opak. Jak jsem již podrobně ukázal výše, ty pracují hlavně se vzestupem Číny, který svou vahou v globálním pohledu převažuje nad mezitím probíhajícím relativním a někdy i absolutním sestupem subsaharské Afriky. Také se mi zdá, že Wallerstein nedostatečně zdůrazňuje vzájemnou závislost (*inter-dependence*) jádrových a periferních regionů. Neplatí totiž za všech okolností, že by byly periferní regiony nutně závislé na těch jádrových více než jádrové na periferních, jak implikuje – pro Wallersteina klíčový – koncept nerovné směny. Závislost jádra na periférii se kupříkladu silně projevila během ropné krize po roce 1973, a to díky jednotnému postupu Organizace zemí vyvážejících ropu vůči jádrovému Západu, kde ropný šok spustil hospodářskou recesi s dalekosáhlými důsledky. Podobně jako byla do sedmdesátých let minulého století koncentrovaná naleziště ropy, je dnes soustředěná těžba koltanu a dalších vzácných minerálů či kovů nutných pro výrobu čipů, fotovoltaických panelů a dalších strategických produktů jednadvacátého století. Budoucí potravinová krize či ropný zlom navíc mohou způsobit, že to budou opět jádrové regiony, kdo bude v mezinárodním obchodě tahat za kratší konec provazu.

Wallersteina dále můžeme kritizovat za to, že jeho koncepce nerovné směny tenduje k *praktickým doporučením*, aby se zranitelné periferní společnosti odřízly od mezinárodního obchodu, jakkoliv Wallerstein je otevřený i alternativním strategiím pro nastartování vzestupu v rámci globální hierarchie. Přitom po druhé světové válce byla především v Latinské Americe a východní Asii módní rozvojová strategie domácí industrializace, nahrazující zboží z dovozu a orientující se primárně na výrobu pro domácí trh, jenž byl proti cizí konkurenci chráněn cly a zvýhodňován vládními dotacemi. Avšak nakonec se nikde příliš neosvědčila, vedla k neefektivní produkci a nízké kvalitě zboží.¹⁴⁸

Na teoreticko-metodologické úrovni se jeví jako mimořádně ambiciózní Wallersteinova teze, že jeho teorie přemostuje propast mezi nomotetickými a idiografickými vědami, jež se rozevřela s koncem 19. století. Od té doby se sociální vědci pokoušejí hledat obecné zákonitosti podobně jako přírodovědci, zatímco humanitní badatelé v čele s historiky zdůrazňují specifičnost a neopakovatelnost jevů či událostí a snaží se je popsat a pochopit v jejich unikátnosti. Wallerstein do debaty vstupuje s tím, že světový kapitalistický systém sice představuje specifickou, neopakovatelnou a singulární entitu, která se však vyvíjí podle obecných zákonů. Podobně jako je unikátní a singulární entitou vesmír, který se však také řídí obecnými zákonitostmi, odhalovanými moderní kosmologií, je světový kapitalistický systém unikátní, avšak řídí se obecnými a nutnými zákony, odhalovanými

¹⁴⁸ Srv. JEHLIČKA, P. – TOMEŠ, J. – DANĚK, P.: *Stát, prostor, politika* (viz pozn. 20).

jeho vlastní teorií.¹⁴⁹ Poměrně zásadní teoretický problém spatřují kritici ovšem v tom, jaký je podle Wallersteina vlastně vztah mezi mezistátním systémem mezinárodních vztahů (včetně jeho hegemonu) a systémem ekonomickým, spočívajícím na mezinárodním obchodu. Otázkou například je, zda je mezinárodně-politický systém součástí základny, nadstavby, nebo tvoří relativně samostatnou a autonomní dimenzi stratifikace současného světa.¹⁵⁰

Podle mého názoru představuje podobně zásadní a neřešený problém nedostatečně tematizovaný vztah mezi politickými aktéry a jejich jednáním na straně jedné a relativně stabilními strukturami, jež na aktéry vytvářejí tlak a jejich jednání tak spoluformují. Samuel Huntington¹⁵¹ kupříkladu tvrdí, že bipolární teorie pracující s rozdělením světa na bohatý Sever (centrum) a chudý Jih (periferie) jsou možná na úrovni deskripce správné, jakkoliv příliš zjednodušující, především ale neposkytují vhodné paradigma pro pochopení jednání aktérů a podstatného dění v mezinárodních vztazích po zhroucení studenoválečné bipolarity, dělící svět na kapitalistický a demokratický Západ a na komunistický Východ s centrálně plánovanou ekonomikou, která dočasně překryla daleko trvanlivější a hlubší bipolaritu severojižní.¹⁵² Nicméně ani takto výrazná struktura podle Huntingтона nedává klíč k pochopení zásadních integračních procesů či dynamiky ozbrojených konfliktů; už jenom proto, že globální Jih je natolik heterogenní, že se jen těžko může transformovat v jednotně vystupujícího aktéra na způsob Marxovy „třídy pro sebe“ s cílem vymanit se z dominance globálního Severu. Proto kupříkladu podle mého názoru nelze z Wallersteinova díla odvodit ucelenou teorii revoluce, jakkoliv je inspirován Marxem a jeho tezí o revoluci propukající v důsledku pauperizace a třídního uvědomování proletariátu.

Immanuel Wallerstein byl navíc autorem kombinujícím snahu o nezaujatou akademickou analýzu minulosti a současnosti s veřejným aktivismem usilujícím ovlivnit budoucnost, když se spolu s Noamem Chomským stal celebritou podporující takzvané antiglobalizační hnutí. To pak spolu s nepříliš úspěšnými ambicemi předpovídat budoucnost snižuje i důvěryhodnost autorových historicky laděných a kvalitně podepřených rozborů. I přesto však nelze přehlédnout, že Wallerstein v posledním půlstoletí představil nejdetailnější, nejpropracovanější,

¹⁴⁹ Za tento postřeh vděčím jednomu z anonymních recenzentů (srv. WALLERSTEIN, Immanuel: *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*. In: *The Essential Wallerstein*. New York, The New Press 2000, s. 71–104).

¹⁵⁰ Viz HOLUBEC, S.: *Sociologie světových systémů*, s. 144–148.

¹⁵¹ HUNTINGTON, Samuel P.: *Střet civilizací: Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha, Rybka Publishers 2001.

¹⁵² Srv. BRZEZINSKI, Zbigniew: *Bez kontroly: Chaos v předvečer 21. století*. Praha, Victoria Publishing 1993.

a především nejucelenější příběh formování kapitalistického světového systému, který ovlivňuje naše současné životy.

Studie byla napsána v rámci projektu PRIMUS/19/HUM/13 s názvem „Arabská revoluce: Historicko-sociologická perspektiva“, podpořeného Univerzitou Karlovou.

Abstract

This review essay is published on the occasion of the recent death of the American historical sociologist Immanuel Maurice Wallerstein (1930–2019) and seeks to present, in outline, his ambitious work resulting in a major theory of the evolution of global capitalism. The author therefore looks first into the origin, expansion and structure of the world capitalist system and later examines the way in which Wallerstein explains the persistence or increase of inequalities in this system. In this context, he develops thoughts on Kondratieff waves, but also offers other alternative views on the long economic cycles not explored by Wallerstein. Apart from these long cycles, the study also critically presents the concept of periphery and the related unequal exchange between the global centre and the periphery, or semi-periphery. Finally, the author pays special attention to the late phase of Wallerstein's scientific career, when his attention shifted to the issue of culture. The review is motivated by the fact that in the Czech environment the extensive work of this prominent historical sociologist has been reflected in a systematic way only by Stanislav Holubec, and apart from this, it has been reflected only marginally. The author presents a detailed critical argument challenging Wallerstein's general thesis on the increase of global inequalities between the centre and the periphery by showing that different methodological approaches to measuring these inequalities lead to different, or even contradictory, conclusions.

Keywords / Klíčová slova:

Immanuel Wallerstein; historical sociology; economy; theory of capitalism; global history; world system; centre and periphery; global inequality; long economic cycles

Immanuel Wallerstein; historická sociologie; ekonomie; teorie kapitalismu; globální dějiny; světový systém; centrum a periferie; globální nerovnost; dlouhé ekonomické cykly